

קובץ
חצי
גבורים

פליטת סופרים

מאסף תורני

ה

ניסן תשע"ז

ראש המערכת

הרב משה לייב הברמן

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מיללער

חברי המערכת

הרב משה דוד צ'צ'יק

הרב יוסף שאול הויזמן

הרב יעקב ישראל סטל

הרב משה המביצר

נערך ע"י חברי המערכת
ובעזרת הרב משה שוחט

©

**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

פירושים

א	הרב יהודה זייבלד	תרגומו של רס"ג למגילת רות
מד	הרב אהרן מושקוביץ	שלושה פירושים קדומים למסכת נדה
קלד	הרב יעקב ישראל סטל	קטעים חדשים מכתב־יד מפירושי רבינו יהודה החסיד על התורה
קנב	הרב אריאל אביני	פירוש על ספר משלי ממחבר בלתי נודע (כנראה מחכמי ביזנטיון מתקופת הראשונים)
ריח	הרב יעקב משה שורקין	פירוש רבי יוסף בן שושן לשיר השירים

פיוט

רנד	ד"ר גבריאל וסרמן	פיוט "גשמת" לא־ידוע לחנוכה
רסג	הרב יעקב לויפר	הקדושתא
שז	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
שי	הרב יעקב משה שורקין	וידוי גדול 'קרבן תענית' המיוחס לרבינו יונה החסיד מגירונדי
שלד	הרב אלי שטרן	סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא

דרוש

שנז	ד"ר עזרא שבט	מדרש חדש לירמיהו כג-כד
שסג	הרב לוי יצחק חריטין	שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא 'הרוקח'
תכו	הרב משה שוחט	דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון

דעת מקרא

תסב	הרב מרדכי דב וינטרויב	תיקון מגילת אסתר לרבינו תם
תעח	הרב יהושע יצחק ינקלביץ	זיהוי אבני החושן על פי תרגום השבעים והתרגומים הארמיים
תקמב	הרב יעקב ישראל סטל	חומות יריחו: מניין, טיבן ועניין
תקפו	הרב אייל פישלר	פירושי רס"ג לפרשת "איש אשר ישחט... במחנה או... מחוץ למחנה"
תר	גבריאל יצחק רוונה	ארון הברית כמייצג תהליך הלמידה ורכישת הידע
תרז	הרב שמריה גרשוני	הצירופים הלשוניים 'שכב עם' ו'שכב את' ע"פ שיטת הנצי"ב

חקירות ודרישות

תריב	הרב ישעיה אשר זעליג מיללער	"בכדי ספדו ספדיא?"
תרמג	הרב אהרן גבאי	עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין
תרסח	הרב אריאל אפרים אהרנוב	מערכת ההפניות בקבצי תוספות טוך
תשי	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
תשיד	הרב אריאל אפרים אהרנוב	שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך

בית הועד

תשמו	הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר	הקדמת רב האיי גאון לספר המקח והממכר
תשנג	הרב יהודה זייבלד	חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו
תשעח	הרב רועי הכהן זק	ספר רקח לרבינו אלעזר מגרמייזא
תשצט	הרב אברהם וסרמן	מובאות מ'משנה תורה' לרמב"ם בפירושי ר"ש משאנץ
תתכ	הרב אריאל אפרים אהרונוב	עיון נוסף בייחוס תוספות מגילה כתוספות טוך
תתכט	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תוספות טוך לקידושין
תתמח	הרב אהרן גבאי	בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות
תתנו	הרב משה הלל	בירור זהותו של מעתיק ספר "עץ חיים" להרח"ו כתב יד עם קולופון משנת של"ט:
תתקיב	רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר	שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון

קורא הדורות

תתקל	הרב רפאל פלדמן	מרד בר"כוכבא - כרונולוגיה חדשה
תתקנב	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תשובות חכמי איטליה בעניין המעכב את היחיד מלבוא לבית הכנסת שבביתו
תתקפג	הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל	אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש
א'ו	הרב אברהם אביש שור	יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין
א'לו	ד"ר בן-ציון קליבנסקי	כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות
א'פ	משה אריאל פוס	שטר היתר המכירה תרמ"ט

תגובות

א'קיא	הרב ישראל רובין	תגובה למאמר 'מקומות שאין להם הכרע'
א'קיב	הרב אהרן מושקוביץ	מילואים למאמר 'פירוש שיר היחוד על דרך הקבלה'

הרב יהודה זיבלד

בני ברק

חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו

מגילת אנטיוכוס [או: אנטיוכוס], המכונה גם 'מגילת בני חשמונאי', או 'מגילת בית חשמונאי', ספר בני חשמונאי ו'מגילת בני חשמונאים', 'מגילה יוונית' ו'מגילת חנוכה' – שימשה משך דורות רבים לקיום מצוות הלל והודיה בחנוכה על הנסים שאירעו לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו. היא נקראה בציבור בשבת חנוכה ובהזדמנויות נוספות במהלך ימי החנוכה¹, וכך, גם אם כתעודה בעלת תוקף היסטורי קמו פקפוקים², לא נגרע מערכה בקיום מצוות ההודיה על הנס. רס"ג אף ראה לנכון לתרגמה לערבית ולהוסיף לה מבוא³. בנוסף, מלבד קיום מצווה זו, שימשה המגילה ככל הנראה גם כמקור הלכתי לפחות להלכה אחת מהלכות החנוכה: חובת משתה ושמחה⁴.

מקורה של המגילה לוט בערפל, ודעות החוקרים נעות בין טווח נרחב של שנים, החל מהתקופה הסמוכה לחורבן בית שני ועד לתקופת הגאונים⁵. המקורות הקדומים בדבר ייחוסה הם בה"ג ושל רס"ג. בה"ג (ס' עה) כותב לפי מספר נוסחות: "זקני בית שמאי וזקני בית הלל הם כתבו מגלת בית חשמונאי"⁶. ואילו דברי רס"ג הם בספרו האוטוביוגרפי 'ספר הגלוי'.

להלן אבקש לעיין מחדש בלשונו של רס"ג בספר הגלוי ובמבוא למגילת אנטיוכוס, ולהעלות את הנראה בעיני כסביר ביותר לנוכח הממצאים: מגילת אנטיוכוס לא הועלתה על הכתב אלא נמסרה בעל פה – כפי שנמסרה גם המשנה לדעת הראשונים האשכנזים – והועלתה על הכתב אך ורק על ידי רס"ג, שבירר מתוך המסורות השונות את הנוסח הנראה בעיניו, פיסקו והוסיף לו טעמים, וכאמור, גם תרגום לערבית ומבוא. הדבר תואם לעמדתו הכוללת של רס"ג, הידועה בנחרצותה

1. ראה הרב נ' פריד, 'נוסח עברי חדש של מגילת אנטיוכוס', סיני, סד (תשכ"ט), עמ' קח-קצ, ובשינויים קלים אצל הרב ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' קב והלאה, ובהפניות שם.
2. הפקפוקים העיקריים הם מחמת חוסר התאמה בין תיאור המלחמות ומשכן בין המבואר במגילה זו, לבין האמור בספרי חשמונאים וספרי יוסף בן מתתיהו, שדבריהם התקבלו גם על כותבי סדר הדורות כגון רבי יחיאל היילפרין בעל סדר הדורות. בין ההבדלים הבולטים הוא מועד מותו של מתתיהו, שלדברי המגילה חי לפחות בתחילת המלחמה, בעוד לפי המקורות האחרים מת לפני המלחמה. כמו כן הם חלוקים בשאלת אופי מותו של אנטיוכוס, מקומו של נס פך השמן ועוד. לדעת הרב נתן פריד (מנהגי ישראל, שם, עמ' קד, הערה 9) נראה שיש להעדיף את מסורת מגילה זו, ולראות בשינויים שבמקורות האחרים מגמתיות אסתטית.
3. הרב י' קאפח, מגלת בני חשמונאי: עם הקדמתו ותרגום הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי, יחד עם ספר דניאל בפירושו של רס"ג, ירושלים תשמ"א, עמ' ריט-רלג.
4. ראה שו"ת לבושי מדרכי (מהרד"ד ס' קיט) שעמד בכך שהאמור במגילה פסוק סט (בפיסוק רס"ג פסוק סד) "למעבד הדין תמנאי יומין חדוא ויקר", מהווה מקור לדברי הראשונים בדבר מצוות שמחה בחנוכה. וראה עוד בהרחבה במאמרו של מ' רפלי, 'משתה, שמחה וסעודת מצוה בחנוכה', מנהגי ישראל, שם, עמ' פה-קא.
5. לפירוט נרחב של הדעות השונות ראה מ"צ קדרי, 'באיזו ארמית נכתבה מגילת אנטיוכוס', לשוננו, כג, (תשי"ט), עמ' 129.
6. סימן עה, מהר"ד מכוון ירושלים, ירושלים תשנ"ב, עמ' תרפד. הדברים מופיעים בסוף 'תיקון סופרים' בדפוסים, אך בכתבי היד על פיהם נדפסה מהדורת ר"ע הילדסהיימר אינם מופיעים.

ופסקנותה – אין הוא מאפשר תופעה של "יש אומרים", וכחלק ממשנתו זו הוא גם קבע נוסח אחד של המגילה שנמסרה עד זמנו בריבוי מסורות, כדרכן של מסורות העוברות בעם בעל פה.

א. דברי רס"ג בספר הגלוי

בספר הגלוי עוסק רס"ג במגילת אנטיוכוס, כחלק מהתנצלותו על האשמת יריביו שהאשימוהו בגובה לב ובראיית עצמו לנביא. אויביו נסמכו על התקדים שיצר, של חיבור טקסט המסוגנן כספרי הכתובים, וטענו שלולא היה רואה עצמו נביא לא היה כותב בסגנון כזה. רס"ג דוחה את האשמתם ומגייס לעזרתו מספר תקדימים של חיבורים הכתובים בסגנון כזה ללא כל יומרה נבואית, וזו לשונו (ההדגשות שלי):⁷

ומנ' ארתפעת אלנבוה' צאר תרוין מא יחדת' פי אלזמן ומא יכ'טר עלי אלבאל אלי אלעלמא
אן ית'בתון ד'לך תאדיבא ותעלימא למן בעדהם, כמא וג'דנא שמעון בן ישוע בן אלעזר בן
סירא אלף כתאב אדאב שבה ספר משלי פי פצולה ופואסיקה וג'עלה מסמנא מטעמא. וכמא
אלף אלעזר בן עיראי כתאב חכמה' ישבה ספר קהלת פי אנתט'אמה ופואסיקה מטעמא
מסמנא. [וכמא] את'בתו בני חשמנאי יהודה ושמעון ושמעון ויוחנן ואלעזר בני
מתתיה כתאבא פי מא מר בהם ישבה כתאב דניאל בלגה' אלכסדאניין. ופי עצרנא הד'א
אלפו אהל אלקירואן כתאבא עבראניא פי מא מר להם מן שעדי אלנצראני מפסק פואסיקה
מטעם בטעמין. וכמא אלפת ואנא באלעראק כתאבא עבראניא ען ראי מן כאן באלחצרה'
ריסא פימא ורד עלי אלאמה' מן כ'טא בן מאיר...

ובתרגום לעברית:

ומעת שפסקה הנבואה היתה מלאכת החבור ממה שיתחדש בזמן ומה שיעלה על הדעת אל
החכמים שייסדו⁸ אותו מוסר ולקח לבאים אחריהם. כמו שמצינו ששמעון בן ישוע בן
אלעזר בן סירא חיבר ספר מוסר הדומה לספר משלי שלמה בפרשיותיו ופסוקיו ועשהו
מסומן ומוטעם. וכמו שחיבר אלעזר בן עיראי ספר חכמה הדומה לספר קהלת בסדרו
ופסוקיו מוטעם ומסומן. וכמו שייסדו⁹ בני חשמנאי יהודה ושמעון ויוחנן ואלעזר
בני מתתיה ספר במה שעבר עליהם הדומה לספר דניאל בלשון הכשדים. ובזמננו זה חיברו
אנשי קירואן ספר בעברית ממה שנמצא אצלם מויכוחם עם הנוצרים מופסק לפסוקים
מוטעם בטעמים. וכמו שחיברתי בעודי בעיראק ספר בעברית לפי דעת מי שהיה אז ראש
במה שקרה לאומה מחטא בן מאיר...

רס"ג מפרט כאן מספר תקדימים לחיבורים שנכתבו אחרי חיתום כתבי הקודש: בן סירא,
חיבורו של אלעזר בן עיראי, מגילת בני חשמונאי וחיבור אנשי קירואן ממה שנמצא אצלם מהויכוח

7. דברים אלו שמתוך ההקדמה לספר הגלוי פורסמו ע"י הרכבי ב'זכרון לראשונים', מחברת חמישית, חוברת ראשונה: השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, פטרבורג תרנ"ב. קטע הגניזה ממנו פרסם הרכבי, ורש"ף לפניו, השתמר וסימנו: סנקט פטרבורג, ספריה לאומית EVR ARAB I 3069 (ס' 56507). קטע זה הוא בן 8 דפים. קטע גניזה נוסף נשמר בפילדלפיה, קטלוג הלפר מס' 443, ופורסם ע"י מלטר, JQR [סדרה חדשה], ג (1912-1913) עמ' 499-877. הקטע מתחיל באמצע הפסקה העוסקת בבני חשמונאי, והוא זמין לצפייה בפרויקט פרידברג.

8. הרכבי תרגם: שיעשו.

9. הרכבי תרגם: שכתבו, ולהלן יורחב בכך.

עם הנוצרים. והנה אנו מוצאים הבדל חשוב בלשונו של רס"ג ביחס לחיבורים השונים. ביחס לכל החיבורים מלבד מגילת אנטיוכוס, הוא משתמש בביטוי "אלף", שפירושו כפי שתרגם הרכבי – חיבר. ברם, ביחס למגילת אנטיוכוס, כותב רס"ג "את'בתו כתאבא". הפועל "את'בת" אין משמעו חיבור ספר, ולכן תרגמו הרכבי באופן שונה: כתב. מכך שרס"ג שינה לשונו, ברור למדי שאכן מדובר כאן במשהו אחר. במה הוא שונה?

עלינו לעמוד על המשמעות המדויקת של "את'בת"¹⁰. שורש המילה ת'בת הוא יסוד קיים. בהטייה זו הוא משמש לרישום או לקביעה ויסוד. לא נראה סביר שכוונת רס"ג שהם קבעו חובת קריאה במגילה, שהרי חובה כזו היתה צריכה לקבל ביטוי בספרי ההלכה. גם לא נראה שכוונתו לרישומים שרשמו הלוחמים לעצמם ועובדו בהמשך. הנראה הוא שמדובר ביסוד חיבור, שנוסד אך לא הועלה על הכתב, וכפי שיתברר להלן, רס"ג משתמש בביטוי זה בהוראה זו במקומות נוספים, כגון ביסוד המשנה על ידי רבי יהודה הנשיא.

נמצא שגם לדעת רס"ג לא חוברת מגילת אנטיוכוס על ידי בני חשמונאי אלא בזמן מאוחר יותר, והם רק יסדוה. בכך מיושבת קושיה שהקשו רבים. אין ספק שכוונת רס"ג בספר הגלוי 'מגילת אנטיוכוס', שהרי בהמשך דבריו בהקדמת ספר הגלוי הוא מצטט בשמה פסוק הנמצא בה לפנינו – פסוק כב: "וכמו שהשתמשו בספר בני חשמונאי, ואביא ממנו כתוב אחד, שהצדיקים בעת שיתפללו אל אדוניהם, שיעניש את הכופרים, ואמרו, למען שלא יחשבו שגבורתם היא מאליליהם. כמו שאמר יוחנן בן מתתיהו מנקנור 'די הן יקטול יתי יהך וישתבח בבית דגון, ויאמר, טעוטי מסרתיה ביד'". אלא שבמגילה זו מתואר שאלעזר ויהודה נהרגו במהלך הקרבות, ואין השתתפו בכתיבת המגילה לאחר הנס, כדברי רס"ג בספר הגלוי?

לפי האמור אין בכך קושי. כל בניו של חשמונאי השתתפו ביסוד המגילה, אך אף אחד מהם לא כתב אותה. כיון שכך לא הוציאו כולם בשעה אחת נוסח שלם מתחת ידם, אלא כל אחד יסד את חלקו בזמנו. חלקם של אלעזר ויהודה נקבע במהלך הקרבות, ושל האחרים – לאחר השלמתם.

בכך מיושבת גם קושיה חמורה נוספת, כיצד מוזכר חורבן בית שני במגילה שנכתבה על ידי בני חשמונאי. בפסוק ס"ז לפיסוק רס"ג נאמר: "וקבילו מלכותא בני חשמונאי ובני בניהון ומן עדנא דנא ועד חרבן בית אלהא דין מאתן ושית שנין". איך יכולים בני חשמונאי להזכיר את חורבן הבית? הרב יצחק רצאבי מעיר בהקשר לכך¹¹ שבמספר כתבי יד אין מופיעים ארבעת הפסוקים האחרונים הללו ותרגומם, ולכן יתכן שהם הוספה מאוחרת. כפי שיתבאר להלן, רס"ג אינו סובר כן, ולדעתו גם הפסוקים הללו הם מגוף המגילה¹². אך לפי האמור אין בכך קושי: בני חשמונאי יסדו את המגילה, אך לא קבעו אותה בכתב. כיון שעברה במסורת שבעל פה, הרי שנוספו לה דברים והשתנה נוסחה בכמה מקומות במהלך הדורות, כדרך מסורות שבעל פה שלא התקדשו להיכלל בכתבי הקודש, ואין בכך כל תימה¹³.

10. תודתי למו"ר הרב עזרא קורח שסייע בידי בליבון משמעות המונח.

11. הרב יצחק רצאבי, שמן למאור, בני ברק תשמ"ב, עמ' מח.

12. ראה להלן הערה 103.

13. מאידך מופיע במגילה פעמיים הביטוי "בית אלהא דך", המורה לכאורה על שנכתבה בעוד בית המקדש נוכח, והעירני על כך הרב א"א אהרונוב. אולם אחד מהם מופיע באותו פסוק שבו נזכר החורבן, ובהכרח

ב. הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס

השערה זו נתמכת שוב מעיון בהקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס, המעלה חשד שהמגילה לא היתה כתובה עד זמנו של רס"ג אלא נמסרה במסורת שבעל פה. הוא הראשון שכתב אותה, אגב קביעת נוסח ופסוק לפסוקים וכיוצא בזה.

ואלו לשונותיו:

א. והו אנהם נקלוה נקלא מותאתרא – שהם קבלוה קבלה רצופה. וכתב ר"י קאפח שנראה מכך שמגילה זו לא נכתבה בשעתה אלא היתה מקובלת באומה בעל פה וכך נמסרה מדור לדור עד שהועלתה על ספר בדור מאוחר יותר [ולא כתב באיזה דור]. וציין למש"כ בסוף הקדמתו לספר יצירה¹⁴, שם כתב רס"ג כך על ספר יצירה שנמסר בעל פה עד שנכתב בדור מאוחר – אולי בדורו של רבי יהודה הנשיא, ועל ספר משלי שנמסר בעל פה עד שנכתב בדורו של חזקיה.

ב. פאלזמני ד'לך אן אצ'מהא כתאבא, ואג'עלה חקיקה ללמקצדין לם יזלו בהד'א אלכ'בר – וחיבני דבר זה שאדבקו לספר, ואקבע אותו מאומת למבקשיו, שלא יחדלו מלספרו. יש לעיין אם משמעו שעד אז לא נכתב כלל, או שנכתב אך לא דובק לספר מכ"ד הספרים.

ג. אוג'בת אן את'בתהא בעדהא, וראית אן אטעמהא ואסמנהא ליתם אולקוף אליהא ויכמל – הוצרכתי לקבעה אחריה, וראיתי להטעימה ולסמנה כדי שיהיה העיון בה שלם. וקשה למה הוצרך להטעימה ולסמנה אם כבר היתה כתובה לפני כן, ואף היתה מוטעמת בטעמים כדרך כתיב הקודש, וכפי שמביא בהקדמתו לספר הגלוי ומסתייע מתקדים זה לכתובת חיבורים נוספים בסגנון מקראי. ועמד בכך הרב רצאבי (שם, עמ' מט).

מכל אלו נראה שאכן המגילה נמסרה בעל פה, והטעמים שעליהם מדבר בספר הגלוי הם אופן הקריאה שבעל פה. רס"ג ידע שיסוד מגילה זו היה בטעמים בעל פה מימי קדם, אך הוא זה שערך אותה בנוסח המצוי לפנינו היום וקבע את פסוקיה וטעמיה.

מעתה יש לבדוק מחדש את מסקנותיו של קדרי, המסתמך על הארמית של המגילה הדומה לארמית של אונקלוס, ומחמת כך קובע את זמן חיבורה למאה הראשונה שאחר חורבן הבית, בזמן שהשפה היתה מוכרת אך לא מדוברת. אם רס"ג הוא שקבע את נוסח המגילה, הרי יתכן שהניבים הארמיים המנוסחים בדומה לאונקלוס הם פרי ניסוחו של רס"ג, שהיה בקי היטב בתרגומו של אונקלוס, ואין לנו כל ראייה מעתה על זמן חיבורה האמיתי של המגילה.

פרט נוסף שניתן ליישב בהנחה שהארמית של המגילה היא הארמית של רס"ג, הוא קיומו של "נהר" ליד ירושלים. הדברים מופיעים בפסוק מז: "וסגר נהרָא דמדינתָא". המילים אינן מופיעות בנוסחאות נפוצות, אך מופיעות בנוסח רס"ג. והנה, בלשון המקרא "נהר" לא נמצא בשום מקום על נחל, וכפי הידוע מעולם לא זרמו נהרות לא בירושלים ולא בסביבתה. יתרה מזו, כל הנהרות

צריך לומר, כפי שעוררנו הרב יהושע אסף, שהמגילה שאלה כצורתו את הביטוי מספר עזרא, בו מופיע ביטוי

זה חמש פעמים (ה, יז; ז, י; י, יב). (פעימים); שם, ח; י, יב).

14. במהדורתו, ירושלים תשל"ב, עמ' לג ד"ה וכיון שכבר, ושם הערה 45.

שבמקרא מופיעים רק מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ואילו בארץ ישראל גופה יש רק נחלים¹⁵. אך בלשון חז"ל נהר יכול להיות קטן יותר ומקומי¹⁶. בתוספתא נזכר פעמיים 'נהר דרומה של כזיב' (שביעית ד, ו; חלה ב, ו), ובבבלי (בבא בתרא עד ע"ב) נמנו ארבעה נהרות המקיפים את ארץ ישראל – ירדן וירמוך, קירמיון ופיגה. חשובים במיוחד דברי הספרא (שמיני, פרשה ג): "ובנחלים אלו הנהרות". אם אכן רס"ג הוא שקבע את נוסח המגילה, יש מקום להופעת 'נחל השילוח' כ'נהר'¹⁷.

עוד יש להעיר¹⁸: בפסוק ה' נכתב 'מאתן', כצורה שבתרגומי ככל לתורה ולנביאים (אונקלוס ויונתן). מכאן שהניקוד נקבע בבבל ולא בארץ ישראל.

ג. הפועל 'את'ב'ת' וזמן כתיבת המשנה

נידון זה משליך גם לפולמוס הנרחב אודות זמן כתיבת המשנה לדעת חכמי ספרד¹⁹. כידוע, הסמ"ג בהקדמתו לחיבורו הציג את העמדה ה'אשכנזית' הברורה והמקובלת לפיה רבי יהודה הנשיא רק ערך את המשנה ולא העלה אותה על הכתב:

ובימי רבינו הקדוש הקרוי רבי בלשון משנה שנתן לו הקדוש ברוך הוא חן בעיני אנטונינוס מלך רומי וקיבץ כל חכמי הארצות ויסד ששה סדרי משנה על פי הקבלה... ואחרי כן עמדו צרות רבות ונתפזרו חכמי הדורות ונולדו ספיקות בביאור המשנה מפני שנתמעטו הלבבות. ועמדו אמוראים, רב בבבל ורבי יוחנן בארץ ישראל, ותלמידיהם אחריהם, וביארו טעמי המשנה ומחלקותיה כאשר האריך הזמן מפני הפיזור הגדול ולא היו חכמי הארצות בדעה אחת ובהסכמה אחת בפירוש המשנה עד שעמד רב אשי בשלש מאות ושמונה וחמשים שנה אחר החורבן כמו שכתוב בכתב רב שרירא גאון אבא של רב האי גאון. האיש ההוא רב אשי היה ראש ישיבות גליות ישראל, ומימות ר' עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד (סנהדרין לו ע"א; גיטין נט ע"א), ונתן לו הקדוש ברוך הוא חן בעיני מלך פרס ושלח וקיבץ כל חכמי ישראל שבכל הארצות והעמידו פירוש המשנה על מתכונתו, והוא הנקרא תלמוד בבלי, וסדרוהו בהסכמת כל חכמי הדור. ואחרי כן עמדו צרות רבות ונתפזרו חכמי ישראל פיזור גדול ונתמעטו הלבבות והתחילו לכתוב התלמוד בספר.

על כך כתב מהר"א שטיין בביאורו²⁰: "מקדם בהיותי בנורנבורק שמעתי ממקצת לומדים לשם שאמרו איך שרבי כתב המשניות מששה סדרים ורב אשי כתב הגמרא. ואמרתי להם שאינו כן רק סדרים ולא כתבום. ובקשו ממני להוכיח שלא כתבום וכן עשיתי. וזהו נוסח ההוכחה...".

ומאז ימיו ועד ימינו התקבעה העמדה, שלדעת ה'אשכנזים' רבי רק סידר את המשנה ולא כתבה,

15. על תופעה מעניינת זו עמד ר' אליצור, 'נהר, נחל ו'נחל איתן'', בתוך: איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, ב"י שורף ואחרים עורכים, כך א: המקרא ועולמו, ירושלים תשס"ח, עמ' 3 והלאה.

16. אליצור, שם, עמ' 4, הערה 4.

17. לשון הרבים יכולה להתפרש על הגיחון, הסמוך לירושלים (ראב"ע בראשית ב, יא בשיטה אחרת), והוא הגיחון שסתמו חזקיהו, שאף הוא יכול להיקרא בעיני רס"ג 'נהר', כעולה מפירושו הארוך לבראשית (מהדר) צוקר, עמ' 272. הערת הרב שמחה פלדמן.

18. העירני הרב יהושע אסף.

19. תודתי להרב י"מ דובאוויק שהעיר את תשומת לבי להיבט זה של הדיון.

20. סמ"ג, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשס"ג, כך ראשון, עמ' ז-יא.

ואילו לדעת הספרדים הוא כתבה. הדברים תלויים בשינויי נוסח באיגרת רב שרירא גאון, כאשר לפי הנוסח 'הצרפתי' של האיגרת, ממנו הושפעו רבותינו שבאשכנז, רבי רק יסד את המשנה, ואילו לפי הנוסח הספרדי הוא גם כתב אותה.

בניגוד לעמדה זו טען אברמסון²¹ שגם הספרדים לא חשבו שמאז ימי רבי הייתה המשנה כתובה, ואף הם לא התכוונו אלא ל'חיבור', 'איסוף' ו'קביעת' נוסח המשנה, אבל לא לכתיבה ממש. על דבריו, לפחות ביחס לרס"ג ורב נסים גאון, חלקו בתוקף י' זוסמן²² ומ"ע פרידמן²³. המקורות העולים לדין בדעת רס"ג הם שניים:

א. ב'ספר הגלוי' כותב רס"ג על המשנה והתלמוד: "ואן אלגמיע לם יזלא מנקולין אלי וקת את'באתהא". לדברי אברמסון תרגומו הנכון הוא: 'וכי כל אלה לא פסקו מלהיות מקובלים עד זמן קביעתם'. על כך מקשה פרידמן: כלום פסקו מלהיות מקובלים (היינו: מועברים במסורת, בקבלה) אחרי קביעתם (הסופית) שבעל-פה? והיאך ידעום אפוא הדורות הבאים? בעל-כורחנו עלינו לתרגם: 'וכי שניהם לא פסקו מלהיות נמסרים בקבלה (שבעל-פה) עד זמן כתיבתם', שמאז והלאה לא בעל פה נמסרו אלא בכתב.

ב. בפירוש לספר יצירה, שאברמסון מביא גם אותו לראיה לשיטתו, מדמה הגאון את ספר משלי, שהיה 'מנקולא לא מכתובא', היינו: נמסר בקבלה ולא נכתב, עד אשר כתבוהו אנשי חזקיה מלך יהודה – למשנה, שהיתה 'מנקולה גיר מכתובה', נמסרת בקבלה ולא כתובה, עד אשר 'את'בתהא'. לדעת אברמסון הכוונה היא שהיא נמסרה עד שנקבעה, ואילו פרידמן טוען, שמתוך ההנגדה לכתיבה ולהעברה מוכח שגם כאן הכוונה ב'את'בת' – לא לקביעת המשנה בעל-פה אלא לכתיבתה.

אולם מדברי רס"ג שבסוגייתנו, בה הוא מחלק בין מגילת חשמונאים ש'את'בתהא' לבין בן סירא ושאר החיבורים ש'אלפיהם', נראה שאכן צדק אברמסון, ואין 'את'בת' מורה אצל רס"ג על כתיבה בחיבור אלא על יסוד. אלא שאכן עולות כנגד זה הראיות הנזכרות, מהם נראה שמשעה ש'ת'בת' המשנה שוב לא עברה בקבלה בלתי כתובה. כיצד יתיישבו הדברים?

סבורני כי העוסקים בסוגית משמעות 'את'בת' לא זכרו לפי שעה את שיטת הכתיבה השלישית, הממוצעת – 'מגילת סתרים', אף על פי שדנו בה בהרחבה בנוגע לעצם האפשרות שבדרך זו נכתבה המשנה בימי התנאים והאמוראים²⁴. בזמן הגאונים ואף בתקופת הראשונים בספרד, נהוגה היתה

21. ש' אברמסון, 'כתיבת המשנה על דעת גאונים וראשונים', בתוך: ר' בונפיל, מ' בן-ששון וי' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 52-27.

22. י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד, בתוך: מחקרי תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, חלק ג: מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך. כר"א, עורכים: י' זוסמן, ד' רוזנטל, ירושלים, תשס"ה, עמ' 231 והערה 19א.

23. מ"ע פרידמן, 'נספח: כתיבת המשנה על דעת רב סעדיה גאון ורב שרירא גאון', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), בעיקר בעמ' 296. וראה גם לאחרונה, א' רוזנטל, 'נספח: דברי רס"ג על התגבשות תורה שבעל פה וכתיבתה', בתוך: ד' רוזנטל (עורך), אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה: קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע, עמ' 245-249.

24. ראה זוסמן, שם, עמ' 230 הערה 18, ובהרחבה שם, עמ' 215-216 הערה 26.

שיטת כתיבה של 'מגילת סתרים', המציינת ספר שלא נגמרה מלאכתו ולא נועד עדיין לפרסום, והוא נשמר כטיטסה בידי מחברו שהעמידו לעיון חוג מקורביו בלבד²⁵. כפי הנראה חלק מחיבורי רס"ג עצמו היו כאלו, ביניהם חיבורו 'כתאב אלרד עלי ענן'²⁶. אין צריך לומר שכאשר המחבר מתייחס במהלך כתיבת החיבור למעשה הכתיבה, הרי שהפועל הנכון הוא 'ת'בת', שכן בשלב זה עוד לא בשל החיבור לפרסום, ובכך מוסברות רבות מהופעות פועל זה בכתיבי רס"ג, מהם הביאו ראיה לשימושו בפועל זה בהוראת 'כתב'²⁷.

מכך נראה שניתן להניח בסבירות גבוהה שרס"ג סבר שבימי התנאים והאמוראים היו המשניות כתובות בשיטה זו, המוכרת לו מימיו. והרי בגמרא (שבת ו ע"ב; צו ע"ב; ב"מ צב ע"א) נזכרו 'מגילות סתרים' שהיו כתובות בימיהם, והגאונים כבר נתנו דעתם לפירוש הענין, ובתשובה לרב נטרונאי גאון שקדם לרס"ג בגאונות סורא בכמה עשרות שנים, ביאר את עניינה בלשון זו: "מגלת סתרים, מגילה שיש בה הלכות פסוקות כעין ספר הלכות שאינו כתלמוד שמצוי אצל כל אדם, לפיכך ניקרא מגילת סתרים"²⁸. כאשר נדקדק בהגדרה "כתלמוד שמצוי אצל כל אדם", תעלה מאלה ההגדרה של המונח ההפוך, 'מגילת סתרים' – מגילה שאינה מצויה אצל כל אדם. כלומר, היא עומדת לעיונם של החכם וחוגו בלבד. נראה איפוא שכתיבת חיבור זה, בשלב שאינו עומד לפרסום, הוא הבא לידי ביטוי בפועל הערבי 'ת'בת'.

משל למה הדבר דומה, לכך שמאז המצאת הדפוס אנו מוצאים שני סוגים של חיבורים. יש חיבורים שכותבם אדם לעצמו ולמשפחתו ותלמידיו, ויש שהוא שולחם למכש הדפוס למען יגיעו לכל אדם ויפוצו על פני הארצות. ואם בא לקבוע הספר בדפוס, הרי הוא מקדים ומלבנו עד מקום שידו 'מגהת' יותר משהוא עושה בספר שאינו רואה אור הדפוס. אף קודם המצאת הדפוס נהוג היה על דרך זה, היו חיבורים שנכתבו אך לא נשלמו להיות נתונים לכל אדם, והיו חיבורים שנשלמו ונמסרו להעתקת הכל ולימורם. בתורה שבעל פה הקפידו בתחילה שלא תהיה מופצת לכל משום "מגיד דבריו ליעקב... לא עשה כן לכל גוי" (תהלים קמז, כ; חגיגה יג ע"א).

נמצא שלדעת רס"ג המשנה נכתבה לאחר שנסדרה, אך רק כ'מגילת סתרים', ולא כ'חיבור' להפצה לעיני כל העם. בכך סרה גם קושיית פרידמן מההנגדה להעברה במסורת. כל עוד לא סידר רבי את המשנה לא נכתבו דברים מסודרים, אף לא כמגילות סתרים. ומשעה שסידר רבי את המשנה נכתבו מגילות כאלו, וכבר בטל הצורך במסורת שבעל-פה. אך עדיין אין מדובר בחיבור בעל נוסח אחיד הנועד לפרסום רשמי; כזו היתה המשנה רק בשלב מאוחר יותר, ומגילת אנטיוכוס – בשלב עוד יותר מאוחר, בזמנו של רס"ג ועל ידו.

25. ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, ב: ספר, ירושלים תש"ס, עמ' 316, הערה 17.

26. ראה מאמרי, 'כתאב אלרד עלי ענן' (ספר ההכחשה על ענן) לרס"ג, חצי גבורים, ט (תשע"ו), עמ' טו.

27. ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים יהודיים מימי הביניים. ירושלים תשס"ו, עמ' 70, שהביא דוגמאות רבות לכך. מהם בסידורו עמ' יא: אני את'בת הדין אלקסמין – אכתוב את שני החלקים האלה; עמ' כח: וינבגי אן נת'בת שרוט אלצלוה – וראוי שנרשום את תנאי התפילה; עמ' קנו: וארי אן את'בתהא – ואני רואה לנכון לרשום; פירוש רס"ג לבראשית, מהד' צוקר, עמ' 8: ולא יגזו אן את'בת ההונא שרוח אלאשיא – ואסור לי לרשום כאן את פירושי הדברים.

28. תשובות רב נטרונאי גאון – ברודי (אופק), תשובות פרשניות סי' שפה, ירושלים תשע"א, עמ' 566.

הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס

הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס פורסמה לראשונה ע"י ש' אטלס ומ' פרלמן²⁹, ומשם העתיק הרב קאפח את המקור ותרגמו במהדורות³⁰ שבה נדפסה מגילת אנטיוכוס עם תרגום רס"ג בסוף ספר דניאל. עם הזמן התברר כי בדומה להקדמות נוספות שכתב רס"ג לספרי המקרא, גם ההקדמה למגילת אנטיוכוס נכתבה בשני נוסחים; אחד ארוך ואחד קצר. מתוך הפתיחה והסיום לנוסח הארוך ניתן לקבוע שהוא נסדר כנספח למגילת אסתר, לעומת הנוסח הקצר שבו אין מופיעה בחיתום הפיסקה המבארת את ההקשר למגילת אסתר, ועל כן יתכן שהיא נכתבה לצורך מהדורה קצרה יותר של המגילה שלא היתה חלק מספרי הכתובים.

כ-80% מהנוסח הארוך נמצאים בקטע הגניזה שפורסם על ידי אטלס ופרלמן, והרב קאפח התבסס עליו ותרגמו. מדובר בקטע בן 4 דפים, אלא שדף אחד חסר באמצע ועד כה לא הורגש בחסרוננו. מהנוסח הקצר פורסמו כ-30% על פי קטע גניזה אחר.

מצאתי בס"ד עוד 6 קטעי גניזה של ההקדמה שלא זוהו ולא פורסמו עד כה. 5 מהם מהנוסח הארוך ו-1 מהנוסח הקצר. עיון בקטעי הגניזה מהנוסח הארוך מעלה שהסופר של כתב היד על פיו פורסמה ההקדמה עד היום היה סופר גרוע, ובהעתקתו מרובים דילוגי הדומות. מלבד זאת, חיסורי טשטוש וקרע תרמו אף הם את חלקם, כך שהנוסח שפורסם עד היום משובש וחסר. ועל כולנה, חסר בו דף שלם, שאת חלקו ניתן להשלים על פי קטעי הגניזה האחרים. גם בקטע מהנוסח הקצר יש תוספת על שפורסם עד כה.

להלן מוהדרים הנוסח הארוך והקצר זה לצד זה. לההדרה מצורפים תרגום ללה"ק והערות הדנות בדברי רס"ג, חלקן שייכות רק למה שמתפרסם כעת לראשונה. בתרגום ההקדמה הארוכה התבססתי על תרגומו של הרב קאפח ורק במקומות מעטים שיניתי מטעמי שיפור הלשון. השינויים שבוצעו בזכות קטעי הגניזה הנוספים ובזכות הקריאה החוזרת באותו קטע גניזה ששימש כמקור, מסומנים באמצעות הדגשה. בתרגום ההקדמה הקצרה נעזרתי בתרגומו של רצ"י שטמפפר בקטע שכבר פורסם, אך שיניתי יותר כדי להתאים לסגנון תרגום ההקדמה הארוכה.

להלן רשימת קטעי הגניזה:

1. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור-שכטר, 8K17.3, מדף 6 והלאה. כתב יד זה הוא ששימש לההדרת אטלס ופרלמן, ועל ההדרתם מתבססת המהדורה הנפוצה שפרסם הרב קאפח. כתב היד קרוע מעט ומטושטש מעט, אך במקומות רבים ניתן לקרוא יותר משקראו בו אטלס ופרלמן. אעיר גם על טעות מעניינת של אטלס ופרלמן שהרב קאפח שיער שהם טעו בה ובכתב היד מוכח כדבריו. הם העתיקו "ללמקצדין" שתורגם בהתאמה – למתעניינים, ובאמת הדל"ת של כותב כתב היד שונה, וכאן היא רי"ש: פאלזמני ד'לך אן אצ'מהא כתאבא, ואג'עלה חקיקה ללמקצדין לם יזלו בהד'א אלכ'בר – וחיבני דבר זה שאדבקו לספר, ואקבע אותו מאומת למפקקים בו, שלא

29. S. Atlas and M. Perlmann, *Saadia on the Scroll of the Hasmonaeans*, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 1 January 1944, Vol. 14, pp. 1-23.

30. הנ"ל הערה 3.

יחדלו מלספרו. מצאתי טעויות רבות בהעתקתם, ובחלקן כבר עמד רוזנטל בסקירתו.³¹
 ק. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור-שכטר, A. כתב יד זה פורסם ע"י ס' הופקינס³²,
 ושוב, בצירוף תרגום לעברית והערות, ע"י רצ"י שטמפפר³³. קטע זה אינו כולל את כל ההקדמה,
 אלא נראה כדף שני שלה. הדף הראשון ובו הפתיחה חסר, וכן חסרים גם הדפים שבהמשך. נוסח
 ההקדמה בקטע זה מורחב יותר מבנוסח שבקטע ק1 ונראה כמהדורה מקוצרת יותר של הפתיחה,
 כדרך רס"ג לכתוב מספר מהדורות להקדמותיו.

נוסף לשני קטעים אלו שכבר זוהו כשייכים להקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס, זיהיתי בס"ד
 קטעי גניזה נוספים מהקדמת רס"ג למגילת בני חשמונאי, ואלו הם:

ק3. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור-שכטר, AS 160.41. יונתן מרוז מצוות פרויקט
 פרידברג לפרשנות המקרא בערבית-יהודית כתב: 'כנראה פירוש לזכריה ט. בעמ' 1 מוקדש כולו
 לפירוש "מתנוססות" (פס' 16). לא ברור כיצד עמ' 1 מתקשר לפירוש. המחבר מצטט שם את
 פתיחת מגילת אנטיוכוס ('והוה ביומי אנ[טיוכוס]'), שאותה הוא מכנה 'מגלת בני [חשמונאי]'. אח"כ
 מביא רשימה בת כעשר מובאות עבריות, ממקור לא נודע. יתכן שזו רשימת נסים שנעשו בכסלו.
 השוואה למחברים, שפירשו את זכריה בערבית, מגלה כי המחבר אינו תנחום ירושלמי³⁴ ואינו יפת
 בן עלי³⁵. כתב מזרחי מרובע. חסרה פינה עליונה, שגודלה כרבע מן הדף. ישנם כמה קרעים נוספים
 ומקומות דהויים. אולם למעשה הדברים ברורים כשמש: ה'פירוש לזכריה' אינו אלא חלקה האחרון
 של ההקדמה, והרשימה שאחר כך היא רשימת נושאי מגילת אנטיוכוס. מצויים קטעי גניזה רבים
 שהם המשכו של קטע זה, ובהם גוף מגילת אנטיוכוס בארמית, מהם: T-S AS 67.31, T-S AS 45.15, T-S
 NS 311.121. נראה בסבירות גבוהה שגם ק2 הוא צירוף של קטע זה גופו. ואכן בשניהם הנוסח קצר
 ביחס לנוסח שבקטעים האחרים.

ק4. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור-שכטר, AS 166.98. צירוף של קטע ק5 ופ. רוב
 הפסוקים מנוקדים, וכמו כן ישנו ניקוד במילים נוספות.

ק5. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור-שכטר, Misc. 6.129. צירוף של קטע ק4 ופ.
 ק6. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור-שכטר, NS 246.21. דף כפול עמודים, בחלק
 שממול נוסח המגילה.

א. אוקספורד, ספריית הבודליאנה Heb. e.101/1. קטע קשה מעט לקריאה (בקטלוג הספה"ל כתוב
 עליו: פירוש ערבי לתורה שמות כז) אך שלם, ובו השלמה לחלק החסר בכל כתבי היד האחרים.

פ. פריס, אוסף ג'ק מוצירי II.51.2. צירוף של קטע ק4 ו-ק5.

31. F. Rosenthal, *Saadia on the Scroll of the Hasmonaeans by Sa'adia ben Joseph*, Samuel H. Atlas, Mosheh Perlmann, JQR, NS, Vol. 36, No. 3 (Jan., 1946), pp. 297-302.

32. S. Hopkins, A miscellany of literary pieces from the Cambridge Genizah collections: a catalogue and selection of texts in the Taylor-Schechter Collection, Old Series, box A45, Genizah series, 3, Cambridge 1978, pp. 50-53.

33. רצ"י שטמפפר, 'הנצטוינו בתורה לחוג את החנוכה?': עיון בכתבי רב סעדיה גאון ובפולמוסו, בתוך: נרו יאיר: קובץ מאמרים לחנוכה לזכרו של עודד חמדי, עורכים: א' דוד ו' פרחי, מצפה יריחו תשע"ג, עמ' 426-409.

34. השווה ה' שי, פירוש יוסף בן תנחום הירושלמי לתרי-עשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 305 (ההערה במקור).

35. השווה כ"י סנקט פטרבורג, ספריה הלאומית EVR ARAB I 298, עמ' 290 (ההערה במקור).

קאל סעדיה בן יוסף ראס אלמתיבה ז"ל בעד פראגה מן תפסיר מגלת אסתר.

הנוסח הארוך

ארי אן אצ"ף אלי הד'ה אלקצה אלתי כאנת עלי עהד אלפרס וכאן אלמתולי כ'לאץ אלאמה ממא חדת' עליהא פי ד'לך אלזמאן מרדכי ואסתר, אלקצה אלתי כאנת עלי עהד אליונאנין וכאן אלמתולי כ'לאץ אלאמה ממא חדת' עליהא בני לוי, ואלסבב אלד'י להא אעתנית באת'באתהא, וד'לך אני ראית אלאכת'ר מן אלאמה יקרון בהא, ולא יקפון עלי חקיקה כ'ברהא כיף כאן ואלסבב פי ד'לך, אלי אן בעצ'הם יג'חדה. פלמא וקפת עלי חקיקה ד'לך כיף כאן אלסבב ממא ג'רי כמא נקלוה אלאסלאף אלד'י בהם נקתדי, והו אנהם נקלוה נקלא מתואתרא, וד'לך אן אלנבוה לס תכן ט'אהרה פי ד'לך אלוקת, אלא אני רג'עת אלא כתב אלנבוה ותצפתהא [ע"ב] ותאמלת פי אלנט'ר הל אג'ד לליונאנין ד'כר מלחמה להם פיהא ד'כרא, והל אג'ד לבני לוי ינצרה בשר בהא אחד אלאנביא עלי אלעדו, פוג'דת אלאמרין ג'מיעא, קד תקדמת בהא אלאנביא פי הד'ין אלמענאין עיון מא אודעוה אלאולין פי כתאבהא אלמנקול, פראית אלמקאצד מלתאמה ואלאגראץ' מתפקה, פאלזמני ד'לך אן אצ'מהא כתאבא, ואג'עלה חקיקה ללמקצרין לס יזלו בהד'א אלכ'בר, וחג'יה עלי מן רדה ואבאה, ואסתעין באללה ואקדסה קבל כל עמל, ובד'כרה אתבעה ואקול מפתתחא.

הנוסח הקצר

ענה כי ברכו א-ים ובנ[ין] הימן קאל פיהם כל אלה בנים להימן חנ[ן] המלך. ושרח קולה ופעל יד[נין] תרצה יריד בה אלקדס כקולה וארצ[נה] בו ואכבדה אמר י" ואיצא אלקראבין כ'ק' ורציתי אתכם נאם י" א-ים ואיצא אל(ל)צלואת [כ']ק' רוצה י" את יראיו ושרח מחץ מת' קמ' [ה]ן אלאשיא[ע]ן ואלאעדא אלדי [ח]ארבו בני לוי.

[פכא]ן אדא תצפחנא גמיע אלאכבאר [ל]ם נגד פיהם עדו חארב בני לוי אלא [א]ליונאניה פעלמנא אן אלרסול אליהם אשאר כאצה וכמא יחקק דלך קולה מתנים ק[נמ'] ולם יקול מחץ ראס קמיו נט'יר מן מחצתה ראש מבית רשע ואיצא [מ]חץ ראש על ארץ רבה ודלך אן

וג'דת אולא משה רבנו עליה אלסלאם יכ'בר בני לוי אנהם סינצרהם אללה עלי אעדאיהם, ויכון להם בד'לך פתחא ביינא, כקולה ברוך ה' חילו וכו', ותפסיר ד'לך: אללהם פבארך עלי ג'ישה וארתצ'י מא תצנעה ידאה ואוהן אחקא מקאומיה ושאניה מן אן יקומון. פענד מא חצל לי קול אללה אלד'י אתי בה משה מן אנה יכון ללוי קמים³⁶ ומשנאים, [דף 7 ע"א] ואן אללה יוהן אחקאהם³⁷, ואעני בה אנה³⁸ יהזמהם בין ידיה³⁹ ויהלכהם.

תתבעת ג'מיע אלאכ'באר אלמכתובה ואלמנקולה, ונט'רת הל אג'ד פיהא כ'ברא אן בני לוי חארבו חרבא או פתחו פתחא, פלם אג'ד אלא מא כאן פי דולה אליונאנין, לאן אלאמה תנקל אן כ'מסה נפר מנהם יקאל להם בני מתתיה אלמלקב בחש'מנאי חארבו מלכא

36. מכאן גם בקטע 5 וממנו הניקוד להלן.

37. אחקאהם] כ"ה בק. 5. בק. 1: אחקאה.

38. ואעני בה אנה] בק. 5: יעני.

39. ידיה] כ"ה בק. 5. בק. 1: ידיהם.

אלמשיאר אליהם הם אליונאניה לאנה
[אלמל]ך אתאלת וקד מתל הדא אלמלך
בהדא [אלע]צ'ו אעני אלמתן ודלך אן אלדול
אלד' חין מתלת בשכך אלנסאן געלת בבל
הדא אלראס כ'ק' הוא צלמא ראשיה די דהב
טב ומדיי באזי אלצדר כ'ק' חדוהי ודרעוהי די
כסף ויון מקאבלו אלבטן ואלאפכאד כ'ק'
מעוהי וירכתייה די נחש ואלרום ואלערב
באלסאקין ואלקדמין כ'ק' שקוהי די פרול
רגלוהי מנהן די פרול ומנהן די חסף פלמא כאן
אלקוי מן הדא אלקסם אתאלת הו אלמתן נסב
אלנבי אליהא אד הו אלמעטמד עליהא ולקו'
ומשנאיו מן יקומון דלנא עלי אן וקעת
אלאעדא אלדין ינצרון אלכהנים עליהם לא
יכון להם מעהם בעדה דולה כ'ק' פי כתאבהם
מעדנא דנא לא הוה שום למלכות יון.

מן מלוכהם יקאל לה אנטיוכס, פנצרו עליה
וכשפיה, וצאר אלמלך להם מאיתין וסתה סנין,
פעלמתאן הד'א הו אלד' תקדם בה משה. ואיד
ד'לך ענדי קול משה מחץ מתנים קמיו מן בין⁴⁰
ג'מיע אלאעצ'א. וד'לך אני וג'דת ממלכה יונאן
תמת'ל בד'לך אלעצ'ו, לאן נבוכדנצר ראי
אלארבע ממלכאט בצורה ג'סם ואחד, וכאן
אלממת'ל באלראס מנה הי מצאג⁴¹ ד'הב והי
ממלכה באבל, וד'לך קול אלנבי⁴² הוא צלמא
ראשה די ד'הב טב, ת'ס קאל לה אלנבי⁴³ אנת
הוא ראשא די דהבא. וכאן אלמשבה מנה
באלצדר ואלד'ראעין מצאגין מן פצה ממלכה
אלפרס והו קול [ע"ב] חדוהי ודרעוהי די כסף,
וקאל לה דניאל ובתךך תקום מלכו אַחְרִי אַרַע
מַנְךְ. וכאן אלממת'ל מנה באלבטן ואלפכ'דיין
אלמסבוכין מן נחאס ממלכה אליונאניה
כקולה מעוהי וירכתייה די נחש. וקאל לה
דניאל⁴⁴ ומלכו תליתאָה⁴⁵ אַחְרִי די נחשא די
תשלט בכל ארעא. ואכ'תצר פי הד'א אלמוצ'ע
אן אד'כר אלממלכה אלראבעה אד' ליס פי
הד'ה אלמקאלה חאג'ה⁴⁶ תצ'טר אליהא בל
אדע איצ'א תעליל הד'ה אתמת'לילאית
אלמכ'תלפה פי הד'ה אלת'לאַת' ממלכאט
איצ'א, ואצרף קוה אלכלאם אלי יון⁴⁷. ואקול,
אן⁴⁸ מן חית מת'לו באלבטן פמן ד'לך לא
מחאלה קד מת'לו באלחקוין אלמסמאין
מתנים קמיו לאן מתנים הי פי הדא
אלקסם. פבהדא אלביאן ינצרך קול משה מחץ

40. מן בין] כ"ה בק. 5. בק 1 נשמט.

41. הי מצאג] בק 5: והו מצוג מן.

42. וד'לך קול אלנבין] בק 5: כמא קאל.

43. אלנבין] בק 5: דניאל.

44. מעוהי וירכתייה די נחש. וקאל לה דניאל] כ"ה בק. 5. בק 1 נשמט מפני הדומות.

45. כאן מסתיים קטע ק 5 ומתחיל קטע ק 4.

46. חאג'ה] ליתא בק 4.

47. אלי יון] ק 4: אלי אליון.

48. אן] רק בק 4.

מתנים קמיו אלי⁴⁹ אליונאניין כ'אצה. ואמא
לם⁵⁰ צ'רב אלמת'ל למשה במתנים אלתי מן
אלמוכ'ר, ופי קול דניאל באלבטן אלד'י הו מן
אלמקדם, פד'לך מן דקאיק הד'א אלנט'ר
ופרועה לא ידכ'ל פי הד'א אלקול לכן פי ספר
דניאל אד הנאך⁵¹ יג'תמע שרח אלאצול
ופרועהא⁵².

ואלתאני מן ד' אקואל קול יואל והו יובך אהל
צור וצידא ואלסוחאל כמא אעאנו אליונאניה
עלי ישראל כ'ק' וגם מה אתם לי צור וצידון וכל
גלילות פלשת הגמול אתם משלמים עלי ואם
גומלים אתם עלי קל מהרה אשיב גמולכם ברא'
אשר כספי וזהבי לקחתם ומחמדי הטובים
הבאתם להיכלכם ובני יהודה ובני ירושלם
מכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם
קאל להם אתם אסלמתם בני יהודה ובני
ירושלם אלי אליונאניה ואין כאן הדא אלכבר
אלא פי קצה בני חשמונאיי כ'ק' פי כתאבהם
אן אלמלוך...

ווג'דת מן אלאנביא יואל בן פתואל [8 ע"א] קד
אכ'בר בסטו הד'ה אלממלכה עלי בני אסראיל
והם⁵³ אליונאניין במשרכה קום אכ'רין, ואן
אללה מכאפיהם עלי סו פעלהם ועמלהם⁵⁴.
ומעני כלאמה אד' קאל לאהל צר ובני יהודה
ובני ירושלם מכרתם לבני היונים למען
הרחיקם מעל גבולם. פפצח בד'כר יון ובבעד
בלדהם וד'לך אנה כאן בלד אפרנג'ה⁵⁵. ת'ם
ועד באנה יט'הר אלאמה עליהם והו קול הנני
מעירים מן המקום אשר מכרתם אתם שמה וכו',
ואן⁵⁶ יג'על אליונאניין הם⁵⁷ אלמבאעין ביד
אלאמה והו קול ומכרתי את בניכם ואת
בנותיכם ביד בני יהודה ומכרום לשבאים וכו'.

וענד אלתקצי אקול, ומא מוצ'ע מקאבלה ביע בני יון לבני לוי⁵⁸ בביע לבני שבא, פאקול לאן
כל קביל מנהמא ראבע לאב מן אבא אלאמם ואצולהמא אלמד'כורה פי אלתורה, וד'לך אן יון⁵⁹ הו
אלראבע מן בני⁶⁰ יפת⁶¹ והו קולה בני יפת גומר ומגוג ומדי ויון, ושבא הו אלראבע⁶² מן בני כוש

49. לאן מתנים ... קמיו אלין מתוך ק. 4. בק1 נשמט מפני הדומות.

50. לם] בק4. נשמט בק1.

51. אד הנאך] בק4. בק1 מטושטש.

52. כ"ה בק4. בק1 מטושטש.

53. והם] בק4: אעני.

54. עלי סו פעלהם ועמלהם] בק4: עלי דלך בסו עמלהם.

55. כאן בלד אפרנג'ה] בק4: אנה בלד פרנג'ה.

56. ואן] בק4: וכאנה.

57. הם] כ"ה בק4. בק1 בטעות: הו.

58. ביע בני יון לבני לוי] כ"ה בק4. בק1 משובש: לבני יון.

59. כאן מתחיל קטע ק6.

60. בני] רק בק6.

61. כאן מסתיים קטע ק4.

62. אלראבע] רק בק6.

לקולה ובני כוש סבא וחווילה וסבתא ורעמה וק' פי⁶³ אכ'ר אלפסוק אן שבא [ע"ב] כאן בן רעמה אלד' לכוש⁶⁴. וד'לך אן לנא ת'לאת' אמם תסמא כל ואחדהא שבא וכדלך ג' אמם תסמא⁶⁵ כל ואחדה עוץ. ויאד ד'לך אן בני יהודה אלמפצוח בד'כרהם איצ'א הו אלסבט אלראבע מן בני ישראל.

ת'ם וג'דת זכריה בן ברכיה בעדה קד שרח קצה אליונאניין באכת'ר מן ד'לך, והו קול כי דרכת' לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועוררתי בניך ציון על בניך יון ושמת'ך כחרב גבור, תרג' ד'לך יקול ען אללה, אני קד אידת אליהודה כקוס מותרה וכד'לך מרדת איצ'א אל⁶⁶ אפרים ואצ'הרת אל(י)ך ציון עלי אליך יא יון פג'עלתך כסיף ג'באר. פהד'א מן פציח אלקול באן חרבא סתכון לישראל מע בני יון ויצ'הרון עליהם. ובאללפט' אלד'י קאל יואל הנני מעירם קאל זכריה ועוררתי, לכן יואל למא כאנת אלחאדת'ה בעידה מנה בעץ' אלפצאח כמא אן משה למא כאנת אכת'ר מנה]עד מא ג'עלהא תלויהא אלא אן זכר[ניה] . ..קעת קריבה מנה פצח בהא אפצאחא ... ואתבעהא באן אללה...⁶⁷

..קתא כק' שניהם מלאים סלת וג' ושרחה אנהם געלו⁶⁸ איאם אלמלואים אלתי הי חנכת המזבח כמת'ל מא פי אלמזוק ודלך אנהם אכברו באנהם חין רזקו אלט'פר טלבו דהנא לסראג אלקדס פלם יגדו מא תיקנו אנה⁶⁹ טאהר אלא מזוק ואחד פכפאהם אן⁷⁰ אסרגו מנה ח' אלאיאם פגעלו איאם⁷¹ חנכת המזבח כהדא אל...⁷² מעני כזויות מזבח ישיר אלי ח' איצ'א⁷³ ודלך אן אלמזבח [כאן]רבע כק' רבוע יהיה המזבח. וכק' ויעש קרנותיו על ארבע פנותיו ממנו היו קרנותיו. פאדא עדדת זויאיאה מן לדן סטחאה וגדתה ד' ואדא עדדתה מן לדן ח'טאנה אלד' וגדתה ח' וממא ילי אלארק' איצ'א תגדהא ח' לאן אלזאוויה הי אסם למוצע' מפתל כל כ'טין מנערגין פאל ד' זואיא אלמגאז [9 ע"א] ללארק' לא תחסב⁷⁴ לאתצאלהא בגיר אלמד'בח אעני אלארק'. ואלד'⁷⁵ אלמסטחה פי עלוה פליסט בט'אהרה ללנאס כלהם, לכן הד'ה אלח' אלתי עלי⁷⁶ אעלי ח'טאנהא הי⁷⁷ אלט'אהרה אלמכ'צוצה בה. פאד' קד שרחת הד'ה אלמעאני פיג'ב אן אנט'ם⁷⁸ נץ אלפסוק

63. וק' [פין] כן נראה להשלים לפי הנוסח שבק"1. בק: וק' ובני רעמה.
64. אלד' לכוש] רק בק.
65. כל ואחדהא שבא וכדלך ג' אמם תסמא] כ"ה בק. בק1 נשמט מפני הדומות.
66. מרדת איצ'א אל] כ"ה בק. בק1 הקריאה מסופקת, ונראה שכתוב שם: ארדם אלי.
67. כאן חסר דף בכ"י ק1, עד להלן 9 ע"א. יש להעריך את החסר בכ-170 מילים העוסקות גם כן בפירוש פסוקי זכריה פרק ט על נס חנוכה. מכאן ע"פ ק6.
68. מכאן ע"פ כ"י א.
69. תיקנו אנה] כ"ה בק. בא מטושטש.
70. פכפאהאם אן] כ"ה בק. בא מטושטש.
71. פגעלו איאם] כ"ה בק. בא מטושטש.
72. 2 מילים מטושטשות.
73. ישיר עלי ח' איצ'א] כ"ה בק. בא מטושטש.
74. לאתחסב] כ"ה בכ"י א.
75. בכ"י ק1 מטושטש, אך הקריאה ברורה בכ"י א.
76. עד כאן בק.
77. הין כ"ה בכ"י א.
78. בכ"י ק1 מטושטש, אך הקריאה ברורה בכ"י א.

ואקול, קול אלנבי ענהם אן⁷⁹ רב אליגוש יפיהם? [אולי יכנפיהם?] ויסתרהם פאד'א אכאיט אעדאהם מת'לא כבסו חג'ארה מקאליע ואוקפואה ואד'א חרבהם? מת'לא האג'הם כאלכ'מר פרחא ואכמלו ..מהם כמקדאר אלמרש וכעדד⁸⁰ זואיא אלמד'בח.

הנוסח הקצר

..ם כקולהה וממא ... קולה בעד דלך
[והושיעם ה' אלהים ב]יום ההוא כצאן [עמו
כי אבני נזר מ]תנוססות על אדמתו ... מנסובה
אלי אלנאס תשור? .. כק' כצאן קדשים כצאן
[ירו]שלם וקר' פי אכ'ר אלפסוק כי אבני נזר
מתנוססות על אדמתו ... גואהר אלאכליל
מתעלמה עלי בלדה יריד בין אבני נזר גואהר
חשן ואיפוד אלתי אלכסוהא אלכהנים כק'
והאבנים תהיינה על שמות בני ישראל וג' ואיצ'
ושמתה את שתי האבנים. ומעני מתנוססות
יכרג מן גס אלדי הו עלם ויריד בה אנה ירפע
ען? אלכהנים עלי בלדה כק' הנה נתתי ליראיק
נס להתנוסס.

ואנמא פס[ר] ה[דא] אלפואסיק מרסלה ולם
אקול פיהא .. ולא ימכן ולאן אבכאר זיא..
נארקה? קארנת אלתפסיר פגעלתה ..עד מא
כאן גאיז ואנמ[א]... פי תנב... קאלה מש...
בד ... ממא כאן פי ... אלנאקלין עלי ...

ת'ם אכ'בר באנהם כהנים ואנה סמאהם יהודה
לאנהם כאנו⁸¹ יסכנון בלד יהודה, פקאל
והושיעם ה' אלהים ביום ההוא כצאן עמו כי
אבני נזר מתנוססות על אדמתו, ותרג'מתה
ויגיתיהם אללה רבהם פי ד'לך אלוקת כסאיר
רעי'ה אמתה באן יגעל ג'ואהר תאג' ט'אהרה⁸²
כאלעאלם עלי בלדה. ומעני כצאן עמו כסאיר
אלאסבאב אלד'ין לם יבך מנהם אלא מושיע
לישראל או מושיעים מן יד אלאעדא. ומעני
אבני⁸³ נזר תלך אלג'ואהר אלתי ית'זן בהא
אלכהנים כקול אללה והאבנים תהיינה על
שמות בני ישראל, [ע'ב] וקאל איצ'א⁸⁴ ולקחת
את שתי⁸⁵ אבני שהם⁸⁶. ויתצרף מתנוססות מן
נס אלדי הו עלם.

פלמא כאנת קצה בני חשמונאי בעד קצה מרדכי ואסתר בעד קי"ח סנה עלי מא סיתבין פי
כתאבי להא, אוג'בת אן את'בתהא בעדהא. וראית אן אטעמהא ואסמנהא ליתם אלוקוף עליהא
ויכמל⁸⁷.

79. בכ"י ק1 מטושטש, אך הקריאה ברורה בכ"י א.
80. בכ"י ק1 מטושטש, אך הקריאה ברורה בכ"י פ.
81. כאנון בכ"י פ ליתא.
82. יגעל ג'ואהר מטושטש בכ"י ק1 וברור בכ"י פ. 'תאג' בקרע בכ"י פ אך ברור בכ"י ק1, ומוכח מתוכו שהרי
הוא תרגום 'נזר'. 'טאהרה' בכ"י פ, בכ"י ק1 ליתא.
83. אבני בכ"י פ. בכ"י ק1 נשמט.
84. וקאל איצ'א בכ"י פ ליתא.
85. שתי בכ"י ק1 ליתא.
86. שהם כ"ה בכ"י פ. בכ"י ק1 בטעות - השהם.
87. פלמא כאנת... ויכמל הסיום מופיע רק בכ"י ק1. בכ"י פ הוסיף המעתיק חתימה משלו: כד'לך אלרחמן יזכי
מולאי אלשיך אלגליל - כך הרחמן יזכה את אדוני זקן הגליל לחנכת בית שלישי, וכאשר עשה לאבותינו
בזמן ה...

תרגום הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס

הנוסח הארוך

ראיתי לספח לפרשה הזו אשר היתה בימי הפרסים, והמופקדים על הצלת האומה ממה שאירע לה באותו הזמן היו מרדכי ואסתר, את הפרשה אשר היתה בימי היוונים, והמופקדים על הצלת האומה ממה שאירע לה היו בני לוי⁸⁸. והסבה אשר בגללה השתדלתי בקביעתה, היא שאני ראיתי רבים מן האומה מודים בה, ואינם נותנים לב על אמתת סיפורה היאך היה והסיבה לכך, עד שמקצתם מכחישים אותה⁸⁹. וכאשר עמדתי על אמתת הדבר היאך היתה הסבה במה שאירע, כפי שקבלוהו האבות אשר אחריהם אנו נמשכים, כי הם קבלוהו קבלה רצופה, והוא שהנבואה לא היתה שורה באותו הזמן⁹⁰, אלא שאני הסבתי לבי אל ספרי הנבואה וחפשתי בהם והתבוננתי בעיון האם אמצא ליונים זכר מלחמה שיש להם בה זכרון, והאם אמצא לבני לוי נצחון שבישר בו אחד הנביאים על האויב. ומצאתי שני הדברים גם יחד, שכבר קדמו הנביאים לדבר בשני הענינים הללו ענין מה שקבעוהו הראשונים בספרם המקובל, וראיתי כי המטרות מקבילות והענינים תואמים, לפיכך חייבני הדבר הזה לחברה כספר⁹¹, ואקבע אמתתה למכחישים אותה⁹² כדי שלא יחדלו מלספרה, ותהיה הוכחה נגד הדוחים אותה ומרבים לקבלה. ואיעזר בה' ואקדש שמו לפני כל פעולה, ובזכרו אמשך ואומר תחילה.

88. ענין חיבור מגילת אנטיוכוס לשרח מגילת אסתר נזכר גם בגוף שרח אסתר, א, ב, במנותו את המלכים שמלכו בכל העולם. ואלו דבריו (מהדר' וקסלר, עמ' לא, תרגום לאנגלית בעמ' 131): "ואלאסכנדר ויוקאל דא אלקרנין פאנה מלך עלי אכול איצא כמא קאל ומלכו /תליתאה/ אחרי די נחשא וג' וקאל ענה והפכתי כסא ממלכות כמא סאשרח פנין כבר אליונאנין והו אלכתאב אלדי ילי הדא" – ואלכסנדר וייקרא בעל הקרנים, הרי שהוא מלך על הכול גם כן, כמו שאמר 'ומלכו תליתאה אחרי די נחשא' וגו', ואמר עליו 'והפכתי כסא ממלכות', כמו שאפרש בדבר היוונים והוא החיבור אשר יבוא אחר זה.

89. הכוונה למקצת מהמון העם שאינם בקיאים בתולדות הנס, עד שבאו הקראים והכחישוהו כליל. חג החנוכה עמד בעין אחד היוכחים בין הרבנים לקראים. הקראים הכחישו את הנס ואת המועד, משום שאינו מוזכר במקרא. רס"ג, כחלק מפולמוסו נגד הקראים, ביסס את ההכרה בנס החנוכה במספר דרכים, שתיים מהן מפורטות כאן – קביעת מגילת אנטיוכוס ופרסומה, והוכחות מהתורה ומהנביאים שכבר התנבאו על נס חנוכה בעתיד. בספר המצוות שלו אף מנה רס"ג, בעקבות בה"ג, את נס חנוכה [וקריאת המגילה] כמצוות מן התורה, וכפי שביאר רס"ג שם, טעמו משום שמשו רבינו כבר התנבא בתורה על נס עתידי זה. להרחבה בעניין ראה מאמרו של ר"צ שטמפפר הנ"ל הערה 33.

90. ולכן לא נקבעו ימי החנוכה למצווה על ידי הנביאים שבאותו דור.

91. מכך נראה שעד זמנו של רס"ג לא היתה מגילת אנטיוכוס מחוברת כספר, אלא כחיבור שלא נועד לפרסום, וכאמור למעלה.

92. ראה בסקירת כתבי היד אודות נוסח זה, שבו ברור שבין מטרותיה העיקריות של כתיבת המגילה עמד הפולמוס עם הקראים המכחישים את נס החנוכה.

הנוסח הקצר

... עליו (דברי הימים א, כו, ה) כי בָּרַכּוּ אֱלֹהִים, ובני הימן אמר בהם פֶּל אֱלֹהִים בָּנִים לְהִימָן חֲזֹה הַמֶּלֶךְ.⁹³ ופירוש אמרו 'ופעל ידיו תרצה' כוונתו בו לבית המקדש, כאמרו (חגי א, ח) וְאַרְצָה בּוֹ וְאַכְבְּדָה אָמַר ה', וכן הקרבנות כאמרו (יחזקאל מג, כז) וְרָצָאתִי אֶתְכֶם נָאם אֲדֹנָי ה', וכן התפילות כאמרו (תהלים קמז, יא) רֹצֵה ה' אֶת יִרְאֵיו. ופירוש מחץ מתנים קמיו הוא הסיעות והאויבים אשר נלחמו עם בני לוי.

וכאשר נבחן את כל המסורות לא נמצא בהן אויב שנלחם עם בני לוי אלא היוונים, ואם כן ידענו שה'שליח'⁹⁸ רמז עליהם בלבד.

וכמו שיאמת זאת⁹⁹ אמרו 'מתנים קמיו', ולא אמר מחץ ראש קמיו, אח למחצת ראש מבית רשע (חבקוק ג, יג), ועוד, מחץ ראש על ארץ רבה (תהלים קי, ו). וזה משום שהרמוזים כאן הם היוונים, לפי שהם המלכות השלישית, וכבר המשיל מלכות זו באבר זה כלומר המותן,

מצאתי ראשונה משה רבנו עליו השלום סיפר⁹³ לבני לוי כי ה' עתיד להנחילם נצחון על אויביהם, ויהיה להם בכך כיבוש גלוי, כאמרו (דברים לג, יא) בָּרַךְ ה' חֵילוֹ וּפְעָל יָדָיו תִּרְצָה מִחֵץ מִתְנִיִם קָמִיו וּמִשְׁנָאָיו מִן יְקוֹמֹן, ותרגומו: אלהים ברך את צבאותיו ורצה פועל ידיו ומחץ מתני מתקוממיו ושונאיו לבלתי יקומו.⁹⁴ וכאשר הושג לי דבר ה' אשר נאמר על ידי משה שיהיו לבני לוי קמים ומשנאים, ושה' ימחץ מתניהם, הכוונה בכך שהוא יכניעם לפניו וישמידם.

חקרתי בכל המאורעות הכתובים והמקובלים ובדקתי אם אמצא בהם מאורע שבני לוי נלחמו באיזו מלחמה או כיבשו כיבוש, ולא מצאתי כי אם מה שהיה בשלטון היונים, לפי שמקובל באומה כי חמשה אנשים מהם שנקראו בני מתתיה המכונה חֲשֻמְנָאִי⁹⁶ נלחמו במלך ממלכיהם שנקרא אנטיוכס, ונצחוהו והכניעוהו, ועמדה המלכות בידם מאתים ושש שנים⁹⁷, אז ידעתי כי זהו אשר קדם בדברי משה¹⁰⁰.

93. סיפר ולא ייעד, שהרי לא הבטיח להם משה שיהיה להם חיל, אלא בירכם שיכרך ה' חילם, ועל כן ענין זה שיהיה להם חיל בא בכלל ברכתו דרך סיפור.

94. כעין זה בתפסיר רס"ג לפנינו, מהדור' דירנבורג: "אללהם כד'אך פבארך פי ג'נדה וארץ' מא תצנעה ידאה ואוהן אחקא מקאומיה ושאניה מן אן יקאומה. ונוסח התאגין קרוב יותר לנוסח כאן: אללהם פבארך פי ג'דנה וארץ' מא תצנעה ידאה ואוהן אחקא מקאומיה ושאניה מן אן יקומון".

95. כפי שביאר רי"צ שטמפפר, בפסוקים אלו מוכיח רס"ג את ריבוי זרע האנשים בשבט לוי, ועל דרך שאמרו על פסוק זה במדרש שמואל (מהד' בוכר, ב ה). לפי זה אין הכוונה כאן ב'חיל' לצבא מלחמה, ולא כהקדמה הארוכה שבה ראייתו מבוססת גם על פירוש 'חילו' צבאותיו, וכתרגומו בתפסיר.

96. כך הניקוד בכה"י (ק5). אם כך ניקד רס"ג עצמו, נמצא שהאל"ף נחה, וראה בזה בשו"ת יביע אומר, ח"ח, סי' נג. המ"ם בשורוק, וכניקוד במשנה כ"י קאופמן (מידות פ"א מ"ו). מ"ם בשורוק, נו"ן בפת"ח ואל"ף נחה, כנוסח כאן, אנו מוצאים ברוב הסיפורים וכתבי היד העתיקים (הרב אהרן גבאי), וכן הוא גם בסיפור ר' שבתי סופר ובסיפורי התימנים, ובהם הנו"ן דגושה, ואולי לכך כוונת המתג המופיע בכתב היד מעל הנו"ן.

97. כנאמר במגילת אנטיוכס פסוק סז, ובתרגומו של רבינו: "ותולו אלמלך בני חשמונאי הם ובניהם ובני בניהם מן ד'לך אלוקת אלי אן כ'ירב בית אלאאלאה אלת'אני הד'א וד'לך מאיתין וסת סנין" – ומינו המלכים בני חשמונאי הם ובניהם ובני בניהם מזמן זה עד חורבן בית ה' השני הזה, והם מאתים ושש שנים.

98. 'אלרסול' – השליח הוא משה רבינו, ככינוי הרווח בכתבי רס"ג ושאר מחברים בל"ע.

99. בהקדמה הארוכה כתב רק שראיה זו חיזקה אצלו פירוש זה, וכאן כתב שהיא מאמתת את הפירוש.

100. וכן כתב רבינו בספר המצוות בענין פורים וחנוכה: "וכללה המסורת... וכאשר ינחיל ה' ניצחון לבני לוי על

וזה כאשר נמשלו ארבעת הממלכות בפרטי האנשים, הונחה בכל להיות הראש, כאמרו (דניאל ב, לב) הוא צִלְמָא רִאשָׁה דִּי דְהַב טָב, ומדיי כנגד החזה כאמרו חֲדוּהִי וְדִרְעוּהִי דִּי כְסָף, ויון כנגד הבטן¹⁰² והירכיים, כאמרו (פסוק לב) מְעוּהִי וְיִרְכְּתִיהָ דִּי נָחֶשׁ. והרומים והערביים בשוקיים וברגליים כמו שאמר (פסוק לג) שְׁקוּהִי דִּי פְרָזֶל רִגְלוּהִי מִנְהִין דִּי פְרָזֶל וּמִנְהִין דִּי חֶסֶף. ולפי שבעל הכוחות מחלק שלישי זה הוא המותן, התיחס הנביא אליו כיון שעליו נסמכים. ובאמרו 'ומשנאו מן יקומון' הורה לנו על שיעשה לאויבים אשר ינצחו הכהנים אותם, שלא תהיה להם עמהם אחריהם ממלכה, כאמרו בספרם¹⁰³ מעדנא דנא לא הוה שום למלכות יון.

וחיזק את זה אצלי מאמר משה מחץ מתנים קמיו בין כל האברים. והוא שאני מצאתי מלכות יון משולה באותו האבר, לפי שנבוכדנצר ראה ארבע הממלכות בצורת גוף אחד, והיה הנמשל בראש שבו הוא יצוק מזהב והיא מלכות בבל, והוא דבר הנביא¹⁰¹ (דניאל ב, לב) הוא צִלְמָא רִאשָׁה דִּי דְהַב טָב, ואחר כך אמר לו הנביא דניאל (שם פסוק לח) אֲנִתָּהּ הוּא רִאשָׁה דִּי דְהַבָּא. והיה הנמשל ממנו לחזה ולזרועות שני יצוקים מכסף מלכות פרס והוא אמרו (פסוק לב) חֲדוּהִי וְדִרְעוּהִי דִּי כְסָף, ואמר לו דניאל (פסוק לט) וּבְתֶרְךָ תִּקּוּם מְלָכֻךְ אֲחֵרִי אֲרַע מִנֶּךָ. והיה הנמשל ממנו לבטן ולירכיים שני הניתכים מן הנחושת, מלכות היונים, כאמרו (פסוק לב) מְעוּהִי וְיִרְכְּתִיהָ דִּי נָחֶשׁ. ואמר לו דניאל (פסוק לט) וּמְלָכֻךְ תְּלִיתָאָה אֲחֵרִי דִּי נָחֶשׁא דִּי תִשְׁלַט בְּכָל אֲרָעָא. ואקצר במקום זה מלהזכיר הממלכה הרביעית לפי

הקמים עליהם שיכבדו את אותו זמן, כפי שאמר: 'ברך ה' חילו ופעל ידיו תרצה מחץ מתנים קמיו ומשנאו מן יקומון', ולא מצאנו שהם נלחמו אלא כיוונים". ספר המצוות נמצא בימים אלו בדפוס, וציטוט זה קדם ונדפס ע"י הרב חיים סבתו, 'האם הכיר הרמב"ם את ספר המצוות השלם לרס"ג?', בתוך: מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ ראש ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים, עורכים: צ' הבר וכו' כהן, מעלה אדומים תשע"ב, א, עמ' 757.

101. כן הוא בכ"י ק1 כאן ולהלן במשפט הבא. אולם בהקדמה הקצרה אין התייחסות לדניאל כנביא, והמעניין יותר הוא נוסח כ"י 5, שם הוגהו שני מופעים אלו בהם מכונה דניאל נביא. בראשונה נאמר במקום 'והוא דבר הנביא' – כמו שאמר, ובשניה נאמר במקום 'הנביא' – דניאל. שינויים אלו נראים מכוונים, והם אכן נוגעים בשאלה שבה התחבט רס"ג אם דניאל נחשב נביא. בפירושו לספר דניאל (הקדמה), והפירוש לפרק ז, א) מרחיב רס"ג להוכיח שדניאל היה נביא, כדעת התנחומא (מקץ סוף פרשה ב, תנ"י מקץ סוף פרשה ד) וסדר עולם (סוף פ"כ). אולם בספר אמונות ודעות מצויות סתירות. בדיונו בנושא הקץ (עמ' רמא) דניאל מכונה 'נביאנו דניאל', אך בהקדמה (עמ' ו) הוא מכונה אותו 'החסיד' [אלול]. בנוסף, בדפוס הראשון של אמו"ד דניאל מכונה גם בהקדמה 'נביא'. וכעת אנו רואים ששינויי הנוסח משתקפים גם כאן, ואין הדבר נראה כעריכת מעתיק, שלא היה משנה מעצמו את שלושת המילים 'ודלך קול אלנבי' ב'כמא קאל', והיה משנה רק את 'אלנבי' ל'דניאל' ככפעם השניה. נראה שרס"ג עצמו חזר בו בהמשך וקיבל כפשוטם את דברי חז"ל (מגילה ג ע"א) לפיהם דניאל לא היה נביא, וחזר והגיה כדעתו זו הן כאן והן באמו"ד, ועדי הנוסח משקפים בחלקם את דעתו קודם חזרה ובחלקם את דעתו אחריה.

102. כן תרגם רס"ג גם בתפסיר שם 'מעוה' – בטנה. וכתב ר"ת הירושלמי שם, שאף על פי שעיקר 'מעוה' נאמר על המעיין, מכל מקום נאמר גם על הבטן הנושאת אותם, וכאמרו 'מעיו עשת שן' (שיר השירים ה, יד).

103. הכוונה למגילת אנטיוכוס, בפסוקים שבסופה, שנחשבו על ידי רבים כהוספה מאוחרת, ראה לעיל על יד הערה 11. בפסוקים אלו (פסוק סו) נאמר: ומן עדנא דנן לא הוה שום למלכות יון.

שאינן במאמר זה צורך המכריח לכך¹⁰⁴, אבל אניח גם כן טעמי הדימויים האלה השונים בשלש הממלכות הללו גם כן, ואסב נקודת הדיבור על היונים. ואומר, שכיון שנמשלו בבטן הרי מכאן בלי ספק שכבר נמשלו במתנים הנקראים 'מתנים קמיר', שכן המתנים בגוף הם בחלק זה. ואם כן ביאר בכך שיתייחסו דברי משה 'מחץ מתנים קמיר' אל היונים דוקא. ואמנם למה נשא את המשל למשה במתנים שהם באחרים ובדברי דניאל בבטן שהוא מלפנים, הנה זה מדקדוקי העיון הזה וענפיו ואין לו במקום במאמר זה אלא בספר דניאל, שכן שם יכללו באור היסודות והענפים וענפיהם¹⁰⁵.

והשני מארבעת המאמרים¹⁰⁷ אמר יואל והוא גוער באנשי צור וצידון והחוף מפני שעזרו ליוונים נגד ישראל, כאמרו (יואל ד, ד-ו) וְגַם מִה אַתֶּם לִי צֹר וְצִידוֹן וְכָל גְּלִילוֹת פְּלֶשֶׁת הִגְמוּל אִתְּם מְשַׁלְמִים עָלַי וְאִם גְּמִלִים אִתְּם עָלַי קֵל מִהֶרָה אָשִׁיב גְּמֻלְכֶם בְּרָאשָׁכֶם. אֲשֶׁר כִּסְפִי וְזָהָבִי לְקַחְתֶּם וּמַחְמְדֵי הַטְּבִיִּים הִבֵּאתֶם לְהִכְלִיכֶם. וְכֵּן יִהְיֶה וְכֵּן יְרוּשָׁלַם מִכְרָתֶם לְכֵּן יִהְיוּ לְמַעַן הִרְחִיקֶם מֵעַל גְּבוּלֶם. אמר להם אתם מסרתם בני יהודה ובני ירושלים אל היונים. ולא היה זה הדבר אלא בפרשת בני

ומצאתי מן הנביאים יואל בן פתואל כבר הודיע על התגרות ממלכה זו בבני ישראל והם היונים בשתוף עם עם אחר, ושה' יגמלם על רוע מעלם ומעשיהם. וענין דבריו כמה שאמר לאנשי צור (יואל ד, ו) וְכֵּן יִהְיֶה וְכֵּן יְרוּשָׁלַם מִכְרָתֶם לְכֵּן יִהְיוּ לְמַעַן הִרְחִיקֶם מֵעַל גְּבוּלֶם. הרי בפירוש הזכיר את יון וריחוק ארצם לפי שהיתה ארץ אפרנגה¹⁰⁶. ואחר כך הבטיח שהוא יעורר את האומה עליהם והוא אמרו (פסוק ז) הִנְנִי מַעֲרִים מִן הַמְּקוֹם אֲשֶׁר מִכְרָתֶם אִתְּם שְׁמָה וְהִשְׁבַּתִּי גְּמֻלְכֶם בְּרָאשָׁכֶם. ושיעשה

104. בהקדמה הקצרה ביאר שהם רומי וערב. מאחר ומבואר בדניאל שהמלכות הרביעית היא המלכות האחרונה ואחריה ימלכו ישראל, הרי שהאסלאם, שמלך אחרי רומי, כלול בהכרח בחיה הרביעית, וכפי שפירשו רוב הגאונים והראשונים. בפירושו לדניאל מרחיב רס"ג בפירושו זה ודן בפרטים השונים של החיה והקבלותיהם במלכות אדום וישמעאל.

105. כבר העיר הרב קאפח שנראה שרס"ג רומז שבפירושו לדניאל הרחיב בענין זה, אלא שהוא כפי הנראה בקטעים שלא הגיעו לידינו.

106. בכ"י ק: פרנגה. בתרגומים הקדם-סעדיאניים מתורגמת 'אשכנז' (בראשית י, ג) 'אפרנגה', ראה ת' קיזל, תרגומי המקרא הקדם סעדיאניים לערבית יהודית, ע"ג, חיפה 2008, עמ' 50. רבינו מתרגם את 'ריפת' (בראשית י, ג) 'פרנגה', וכתב רד"ק שם שכוונתו לאלו שבארץ צרפת. וכ"כ רמב"ע בהעיונים והדיונים (מהדר) הלקין, עמ' 54) ש'צרפת' היא אפרנגה.

107. לפנינו בנוסח הארוך של ההקדמה יש דיון בארבע כתובים: 'ברך ה' חילור', חלום נבוכדנצר שבדניאל, נבואת יואל ונבואת זכריה. אך קצת נראה מתוך הלשון כאן שחלום נבוכדנצר אינו במנין, ובנוסח זה של ההקדמה יש ראייה ממקום נוסף בנ"ך.

חשמונאי כאמרם בספרם שהמלכים¹⁰⁹...

שהיונים הם שיימכרו בידי האומה, והוא אמרו (פסוק ח) וּמְכַרְתִּי אֶת בְּנֵיכֶם וְאֶת בְּנוֹתֵיכֶם בְּיַד בְּנֵי יְהוּדָה וּמְכָרוּם לְשָׂבָאִים אֶל גּוֹי רָחוֹק כִּי ה' דִּבֶּר. ועם הדיוק אני אומר, ומה מקום הקבלת מכירת בני יון לבני לוי למכירה לבני שבא, ואומר לפי שכל שבט מהם רביעי לאב מאבות העמים ושרשיהם שזכרו בתורה, והוא שיון הוא הרביעי מבני יפת והוא אמרו (בראשית י, ב) בְּנֵי יֶפֶת גֹּמֵר וּמָגוּג וּמְדֵי יוֹנָן, ושבא הוא הרביעי מן בני כוש לאמרו (שם פסוק ז) וּבְנֵי כוּשׁ סָבָא וַחֲוִילָה וְסֻכְתָּה וְרַעְמָה, ואמר בסוף הפסוק ששבא היה בן רעמה הרביעי לכוש. לפי שיש לנו שלש אומות נקראת כל אחת מהן שבא, וכן ג' אומות הנקראות עוץ¹⁰⁸. ומחזק את זה שבני יהודה המדובר בהם בפירוש, הוא השבט הרביעי מבני ישראל.

108. כוונתו שכשם שיש ג' אומות שונות בשם שבא, כך יש שלוש אומות בשם עוץ. הדברים מבוארים יותר בפירושו לבראשית (עמ' 61): "וכת'ר מן אלמפנסרין יפסרון פישון בלך' לעלה מא ד'כר פיה מן מעדן אלד'הב ומן חג'ארה אלבלור לכנה ליס הו פי ג'ואר חוילה. וד'לך אן חוילה ב' אחדהמא בן כוש ואלאכ'ר בן יקטן וליס ואחד מנהמא פי נאחיתה. וכד'לך ארם ב' אחדהמא בן כוש ואלאכ'ר בן נחור. וכד'לך דדן ב' אחדהמא בן רעמה ואלאכ'ר בן יקשן. וכד'לך שבא ג' בן רעמה ובן יקטן ובן יקשן. וכד'לך עוץ ג' בן ארם בן שם ובן דישן בן שעיר ובן נחור. ולכן אלניל הו פי ג'ואר אלבלדין אלמסמין חוילה אעני אלחבשה ואלמין [ופי ג'וארה] מעדן ד'הב כביר". (ותרגומו (שם, עמ' 269): הנהר פישון הוא לדעת מפרשים רבים: בלוך, מפני שהזכיר בו מחצבת הזהב ואבן השוהם. אבל הוא (הנהר בלוך) אינו בקרבת המקום חוילה. כי שני חוילה הם: בן כוש ובן יקטן. ואף אחד מהם אינו בקרבת הנהר בלוך. וכן יש שני ארם: בן כוש ובן נחור. וכן שני דדן. בן רעמה ובן יקטן. וכן שלושה שבא: בן תימא, בן יקטן, ובן יקשן. וכן חמישה עוץ: בן ארם, בן שם, בן דישן, בן שעיר, ובן נחור.

יש לעמוד בהבדל בין ההקדמה כאן, בה הוא מונה רק שלושה 'עוץ', לפירושו לבראשית שם נמנים חמשה. נראה שהגידון הוא אם למנות את עוץ בן שם ואת עוץ בן שעיר. עוץ בן שם נזכר רק בדברי הימים (א' א, יז), ועוץ בן שעיר נמנה לכאורה על יסוד הכתוב באיכה (ד, כא) 'שישי ושמחי בת אדום יושבת בארץ עוץ', הרי שעוץ קשורה לשעיר (ראה עובדיה א, ח). אולם אנו מוצאים במשנה בתרא של רס"ג טעמים שלא למנות שנים אלו. בפירושו הארוך לאיכה (שם (בהכנה לדפוס) הוא כותב: ועוץ אלמדכור ההנא הו בן דישון מן בני שעיר החרי ישיבי הא' אלדי קיל פיהם ובני עשו יירשום' - ועוץ הנוזכר כאן הוא בן דישון מ'בני שעיר החורי ישיבי הארץ' שעליהם נאמר 'ובני עשו יירשום'. ואילו על עוץ בן שם אנו מוצאים בפירוש המיוחס לתלמיד רס"ג: אעפ"י שבתורה ייחסם על שם ארם שני' 'ובני ארם עוץ וחול', בני בנים הרי הם ככנים וייחסם בבני

הם. הרי שכפי הנראה דעתו האחרונה של רבינו היא כדבריו כאן, שיש רק שלושה 'עוץ' ולא חמשה. 109. כפי הנראה הכוונה לפסוקים מד-מו במגילה: כְּעֵן מְלָכָא {מ'} >מ' <לְכִי יִשְׁפֹּר עֲלֶיךָ וְלֹא תִגִּית קָרָבָא עִמָּהוֹן בְּמִשְׁרִיתָא הָאֵלִין דְּלִמָּא תִּבְהִית בְּאִנְפִּי כָּל מְלָכִיא. לְכֵן שְׁלַח אֲגָרְתָּא בְּכָל מְדִינַת מְלָכוֹתְךָ וְיִיתוֹן וּבִרְבִּנִי חִילּוֹתָא וְעִמָּהוֹן כָּל עִמָּמָא וְאֵף פִּילִיָּא מְלוּכָשִׁי שְׂרִינָא. אִידִין שְׁפֹר פִּתְגָמָא בְּעִינֵי אֲנִטְיוֹכָס וְשִׁלַּח וְקָרָא לְרַבְרָב {בִּנְיָן} >כְּנָא מְלָכוֹתֶיהָ וְאִתּוֹ כָּל עִמָּמָא וְעִמָּהוֹן פִּילִיָּא מְלוּכָשִׁי שְׂרִינָא. הרי שהמלכויות התקבצו בגזירת מלכות יון לעלות על ירושלים.

ועוד מצאתי זכריה בן ברכיה אחריי שבאר פרשת היונים יותר ממנו. והוא אמרו (זכריה ט, יג) פי דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועוררתי בניך ציון על בניך יון ושמתיך כחרב גבור. תרגומו, שהוא אומר בשם ה', אני כבר אמצתי את יהודה כקשת דרוכה, וכן אשיב גם כן את בני אפרים¹¹⁰, ועוררתי בניך ציון על בניך יון, ושמתיך כחרב גבור. והנה זה דבר מפורש כי מלחמה תהיה לישראל עם בני יון ויתגברו עליהם¹¹¹.

ובאותו הלשון שאמר יואל הנני מעירם אמר זכריה ועוררתי, אלא שיואל לפי שהיה המאורע רחוק ממנו מעט [לא היה דיבורו] גלוי, כמו שמשא היה רחוק ממנו יותר אמר ברמז, אלא שזכריה [לפי שהיתה] קרובה אליו פירש בה בפירוש ... ואדרשנה כי ה' ...

...¹¹² [שכן המזרק הוא שמו של כל כלי וגם הכלי המחזיק את היבש¹¹³], כאמרו (במדבר

110. לנוסח ק' יש לתרגם אמלא אל, ולפיו נראה שרבינו אינו מפרש 'מלאתי אפרים' באותה הוראה של דריכת הקשת האמורה ביהודה, וכפירוש רש"י, רד"ק ור"ת הירושלמי ורוב המפרשים שם, והוא פועל יוצא למילוי ידם בקשת, אלא כפועל עומד, אולי כמילוי רחמים וכיוצ"ב.

111. כך מפרשים גם רש"י ורשב"ע שפרשה זו עוסקת במלחמת החשמונאים באנטיוכוס. אלא שלא פירשו את כל פסוקי הפרשה לדרך זו כדרך שפירשה רס"ג עד סופה. רבי תנחום הירושלמי כותב (מהדורות ותרגום ה' שי, ה"ג הערה 34, עמ' 300-301): מבין הפרשנים היה מי שסבור שהנחמה הזאת היא בשורה על המשיח מהרה יגלה, וזה המצוי ברוב המדרשות של החכמים הראשונים ז"ל. ומאושש את זה פשט הכתוב ומשלו מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ. והיה מי שסבור על פי הקשר הכתוב, שהיא אמורה על נסיבות בית שני, והוא מקבל חזיון ממה שנאמר על כולה ועוררתי בניך ציון על בניך יון, שזה היה בבית שני על-ידי בני חשמונאי. ואילו עתה חלפה מלכות יון ואבדה, כיצד אפוא מבטיחים להגן עליה בעתיד? ובכלל לשון הנבואות ניתנת לפירוש של דרש. ופעמים רבות מעבירים בהן מעניין אחד אל אחר, ולכן אנו מזכירים איך אפשר לפרש את הכתוב לפי כל אחת מן השיטות. ואלהים יתעלה הוא היודע נסתרות, ע"כ. יפת בן עלי הקראי (כ"י אוקספורד 2401 OR 2402), בהתנגדותו לקבל את פירוש הפרשה על מלחמת בני חשמונאי, פירש שבני יון הם מלכות רומי שהגלתה את ישראל בימי בית שני, שכן מלך רומי מיון 'לפי מה שידוע שהיה אחד מתלמידי אלכסנדר'.

112. פיסוק זה חסרה עד כה, והרב קאפח העיר על תוצאות חסרונה [אם כי לא ברור שידע שחסר כאן דף]: ברור שרבינו מבאר את הפסוק בזכריה ט טו, 'ה' צבאות יגן עליהם ואלכו וכבשו אבני קלע ושתו והמו כמו יין ומלאו כמזרק כזויות מזבח'. אלא שאין אנו יכולים להבין היאך פירש רבנו פסוק זה, גם אין בדינו לא פירושו ואף לא תרגומו לתרי עשר, אם תרגם אותם בכלל, וחבל. עכ"ד. ועתה ב"ה מתמלא החסרון בפירוש מקורי ומחודש זה.

113. כן נראה מתוך הענין, שכוונת רבינו לבאר ש'מזרק' הוא שמו של כל כלי, ולא רק של כלי המשמש לזריקת הדם על גבי המזבח. הצורך בכך הוא משום שלפי פירושו הפסוק בזכריה 'ומלאו כמזרק' רומז על כך השמן, וכפי שהוא קורא לו להלן 'מזרק', והרי אין כלי זה משמש לצורך זריקה. רס"ג מביא ראיה לכך מהפסוקים בפרשת קרבנות הנשיאים (במדבר ז), בהם נאמר שהם הביאו 'מזרק' מלא סולת, הרי ששימשו גם לדבר אחר, לא רק לקבלת הדם לשם זריקה. אכן הגמרא (מנחות ח ע"ב) מוכיחה מכך שכלי הלח מקדשים את היבש, שהרי המזרק הוא מכלי הלח ואף על פי כן קידש את הסולת היבשה. ולכאורה לפי דברי רס"ג אין הראיה ראיה, שהרי אין מדובר שם במזרק של דם, שהוא כלי הלח, וכיון ש'מזרק' הוא שמו של כלי, הרי יתכן שהיה מכלי היבש. ואפשר שאף על פי ששם מזרק הושאל גם לכלים שאינם מיועדים לזריקה, מכל מקום לא הושאל אלא לכלים הדומים לכלי הדם, דהיינו כלי הלח, ולא לכלי היבש, ולכן ראיית הגמרא ראיה שכלי הלח מקדשים גם את היבש. יתכן גם שרס"ג כאן אינו טוען שהמזרק לא נועד מלכתחילה לזריקת הדם, אלא מוכיח מכך שנתנו בו גם סולת, ששימש גם לדברים אחרים, ולכן גם שמרו בו את השמן בימי היונים. לדרך זו נמצא שיש הבדל בין קערות למזרקות, שהקערות הן כלי הלח אלא שמקדשים גם את היבש, ואילו המזרקות משמשים מלכתחילה לכל צורך. בכך יתבאר דברי הרמב"ם (פסולי המוקדשין, פ"ג הי"ט) שפסק

ז, יג) שְׁנֵיהֶם מְלֵאִים סֵלֶת וג'. ופירושו שהם קבעו את ימי המלוואים אשר הם חנוכת המזבח כדוגמת מה שבמזרק¹¹⁴, וזה, שהם סיפרו שכאשר נחלו את הנצחון חיפשו שמן להדליק את נרות הקודש, ולא מצאו מה שיהיו בטוחים בו שהוא טהור אלא מזרק אחד, והספיק להם להדליק ממנו שמונה ימים, ועשו ימי חנוכת המזבח [במניינם. וביאור] ענין 'כזויות מזבח', המורה גם כן על שמונה. וזאת, שהרי המזבח היה מרובע כאמרו (שמות כז, א) רְבֹעַ יְהִיהַ המִזְבֵּחַ וכאמרו (שם לח, ב) וַיַּעַשׂ קֶרְנֵתָיו עַל אַרְבַּע פְּנֵתָיו מִמָּנֹה הָיוּ קֶרְנֵתָיו, וכאשר תמנה את הזויות שאצל גגו תמצאן ארבע, וכשתמנה מה שאצל ארבעת היקפיו תמצאן שמונה, וממה שמגיע לארץ גם כן תמצאן שמונה, לפי שהזויות היא שם למקום המפתל¹¹⁵ כל גבול המתפתל¹¹⁶. ולכן ארבעת הזויות העוברות לארץ לא תחשבנה כיון שהן נוגעות במה שאינו המזבח, כלומר הארץ¹¹⁷, והארבע השטוחות בראשו הרי אינן נראות לכל בני אדם, אבל אלו

רק שהמזרקות מקדשות הלח והיבש, ויותר מפורש בפירוש המשניות (זבחים פ"ט מ"ז), שהמזרקות בלבד מקדשות את הלח ואת היבש. הטעם לכך הוא, משום שרק המזרקות נועדו מלכתחילה בין ללח ובין ליבש, ואילו הקערה דין אחר יש בה, שהיא מקדשת את המנחה בכל מצביה, לא רק כשהיא כלולה בשמן והיא לחה, אלא גם כשאין בה אלא סולת והיא יבשה. נמצא שדברי רס"ג שהתגלו כעת שופכים אור חדש לביאור שיטת הרמב"ם.

114. רס"ג סובר שבימי החשמונאים עשו שמונה ימים לחנוכת המזבח. וכן מבואר במגילת תענית (הסכוליון, נוסח הכלליים, ר' ו' נעם, מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים תשס"ד, עמ' 103-105): ומה ראו לעשות חנוכה שמנה ימים, והלא חנוכה שעשה משה במדבר לא עשה אלא שבעת ימים שנאמר ומפתח אהל מועד לא תצאו שבעת ימים וגומר, ואומר ויהי המקריב ביום הראשון את קרבנו וגומר, ובשביעי הקריב אפרים, וכן מצינו בחנוכה שעשה שלמה שלא עשאה אלא שבעת ימים שנאמר כי חנכת המזבח עשו שבעת ימים והחג שבעת ימים, ומה ראו לעשות חנוכה זו שמנה ימים, אלא בימי מלכות יון נכנסו בית חשמונאי להיכל ובנו את המזבח וסדוהו בסיד ותקנו בו כלי שרת והיו מתעסקין בו שמנה ימים, ע"כ. הרי שמנין ימי חנוכת המזבח אינו קבוע מעיקר הדין אלא נמסר לחכמי הדור. וכבר העירו שלכאורה אין במגילת תענית תירוץ למנין שמונת הימים, ראה ר' נעם שם, עמ' 270. וסובר רס"ג שהטעם שקבעו הימים שמונה הוא כנגד השמן שבפך וכנגד זווית המזבח, ואולי משום שזוויותיו הן שנפגמו והוצרכו לתקן ולסודן בסיד. 115. רס"ג השתמש במקור הערבי בשורש פתל, שהוראתו בערבית כהוראתו בלה"ק, על פתילים ושזירתם. ורס"ג משתמש בו כאן בהוראת עיקום, כמו ב'נפתולי אל' נפתלתי' (בראשית ל, ח). כוונת רבינו ב'מקום המפתל כל גבול המתפתל' – המקום המתעקם סביב הצלע המתעקמת, כלומר – בחיבור של שתי צלעות.

116. השווה הגדרתו של ר"א בר חייא הנשיא בחבור המשיחה והתשבורת (א, ט): והזויות השטוחה היא פרוז שני קוים שנפגשו על נקודה אחת ונפרדו מעליה לשני צדין שאינן על נוכח אחד. וביסוד עולם לר"י הישראלי (מאמר א פ"ב שער ב): "שני קוים ישרים נפגשים זה עם זה וחותכים זה את זה על נקודה אחת מהם משותפת לשניהן, וענין פגישתן זו ר"ל חיתוך זה על זה... תקרא זויות". מלשונות אלו נראה שהזויות נתפסת כנטיית או פגישת שני הקוים. וזו גם הגדרתו של אוקלידס (א, ח): "זויות ישרה נקראת אם שני קוים בשטח נוגעים זה את זה". הגדרתו של רבינו עוסקת במקום שבו הקרנים ולא במפגש הקרנים עצמן, כפי שהיה מקובל להגדיר אחר כך: "חלק המישור הקמור, המוגבל ע"י שתי קרניים בעלות קדקוד משותף" (א"ע, ערך 'זויות', כרך טז עמ' 699). וראה להלן בנפק"מ מכך.

117. דברים אלו מבוארים לפי מה שכתב שהזויות היא שם למקום המפתל כל דבר המתפתל, ולכן אין דנים את הזויות כצירוף שני קוים שזה הולך לרוח אחת והשני לרוח האחרת, אלא כקו גבול אחד המתפתל ומתעקם, וכך גם הזויות. ולכן כיון שחלק מקו זה נוגע גם בארץ, אין זויות זו מיוחדת למזבח. וביסוד זה יש ליישב קושיית החפץ חיים בזבח תודה (זבחים נג ע"ב ד"ה ומ"ט לא הוה יסוד) על דעת הסוברים שהיסוד של מזבח החיצון לא היה מקיף את המזבח כולו חוץ מאמה על אמה בקרן מזרחית דרומית, אלא היה היסוד הולך רק ברוח צפונית וברוח מערבית. והקשה בטהרת הקודש מדעת רב הסובר שבדמים הניתנים שתי מתנות שהן ארבע לא היה זורק בקרן אלא נותן ברוח זו וחוזר ונותן ברוח זו, שנמצא אם כן שמתן דמים ברוח מזרחית

השמונה אשר במרומי קירותיו הן הגלויות המיוחדות בו¹¹⁸.

וכיון שכבר בארתי את הענינים הללו ראוי שאסדר לשון הפסוק ואומר, אמר הנביא עליהם שאלוהי הצבאות [ישמרם] ויגן עליהם¹¹⁹. וכאשר המשיל אויביהם דרך משל שיערמו אבני קלע ויעמידום¹²⁰. וכאשר נלחם להם, המשיל רגשתם כיון המשמח¹²¹. ונשלם [עניינם] כשיעור

וברוח דרומית לא היה כנגד היסוד, והרי אין זריקת דם אלא כנגד היסוד. וכתב בזבח תודה שיש להקשות כן גם מדעת שמואל הסובר שהיתה הזריקה כמין גמא, שהרי הדם מתפשט מהזווית לשני הצדדים ונמצא שהתפשט הדם שלא כנגד היסוד. אך לפי האמור נמצא שלדעת שמואל שהזריקה היא כמין גמא, הזריקה היא בזווית, וכיון שחלק מהזווית הוא במקום יסוד, הרי זו זריקה במקום יסוד, וכדרך שכתב רס"ג שזווית שחלקה בקרקע אינה מיוחדת למזבח. ובכך מתיישבת דעת הרמב"ם שצייר בפיה"מ (מידות פ"ג מ"ב) יסוד המזבח כדרך זו וכדלהלן בצילום כתי"ק, ואכן פסק כשמואל (מצה"ק פ"ה ה"ו), וא"כ עכ"פ להלכה דעתו מיושבת לפי האמור.

ציור היסוד בגוף"ק הרמב"ם:

118. ביאור הדברים – המזבח היה כקוביה. לכל קוביה יש 24 זוויות, שכן יש לה 4 פאות ריבועיות, ולכל פאה ריבועית יש 4 זוויות. רס"ג מציין שבריבוע העומד על הארץ, מלבד 4 הזוויות של הפאה התחתונה, עוד 8 זוויות נוגעות בארץ, והן כל הזוויות התחתונות של ארבעת הפאות שמסביב. אם נסיר מהחשבון הן את 4 זוויות הפאה התחתונה והן את 8 הזוויות הנוגעות בארץ, משום שאינן מיוחדות למזבח אלא משותפות שותפות-נגיעה עם הארץ; וכן נסיר את ארבעת הזוויות של הפאה העליונה, שאינה גלויה – הרי שאנחנו נשארים עם 8 זוויות המקיימות את שני התנאים: א. הן מיוחדות למזבח ולא נוגעות בארץ, ב. הן גלויות. 8 זוויות אלו של המזבח רמוזות לפיכך לשמונת ימי נס החנוכה.

119. וזהו פירוש ה' צבאות יגן עליהם'.
120. וזהו פירוש 'ואכלו ויכבשו אבני קלע'. רס"ג מפרש שהאויבים משולים לאבני קלע ויכבשו אותם, וכ"כ ר"ת הירושלמי (מהדורת תרגום ה' שי, הנ"ל הערה 34, עמ' 304-305): "המשיל את האויבים לאבני קלע מפני פגיעתם, והיא אבן המקלע, כמו בתוך כף הקלע (שמואל א' כה, כט). לפיכך נאמר שישמידום ויכבשום, הוא שנאמר 'ואכלו'. כמו 'כי אכל את יעקב (תהלים עט, ז). 'וכבשו' מלשון 'ומלאו את הארץ וכבשוה' (בראשית א, כח)". אולם ר"י אבן ג'נאח בספר השרשים (שורש קלע) כתב שדימה בזה את בני ישראל לאבני קלע למהירות כיבושם. ור"א מבלגנצי פירש שיכבשו אותם רק באמצעות אבני קלע שישליכו אל העיר.
121. וזהו פירוש 'ושְׁתוּ קְמוֹ קְמוֹ יָן'. רס"ג מתרגם לשון 'המו' בכל מקום כעניין רגשה. ראה תרגום לרות סוף"א.

ההזאות¹²² וכמנין זויות המזבח¹²³.

הנוסח הקצר

כאמרו (זכריה ט, יד) 'נְה' עֲלֵיהֶם יִרָאָה. וממה שאמר אחר כך (פסוק טז) [וְהוֹשִׁיעַם ה' אֶלֶהֶם בַּיּוֹם הַהוּא כְּצֶאֱן] עֲמוּ כִּי אֲבִי נִזְר מִתְּנוּסוֹת עַל אֲדָמָתוֹ ... מתייחס אל האנשים ... כאמרו (יחזקאל לו, לח) כְּצֶאֱן קִדְשִׁים כְּצֶאֱן יְרוּשָׁלַם. ואמר בסוף הפסוק כִּי אֲבִי נִזְר מִתְּנוּסוֹת עַל אֲדָמָתוֹ הם האבנים הטובות שבנזר¹²⁵, נודעות על ארצו, ירצה בביאור 'אבני נזר' האבנים הטובות שבחושן והאיפוד אשר לבשום הכהנים, כאמרו (שמות כח, כא) וְהָאֲבָנִים תִּהְיֶינָה עַל שְׁמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וגו', ועוד אמר (שם פסוק יב) וְשַׁמֶּת אֶת שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל כְּתֹפֶת הָאֶפֶד. וענין 'מתנוסות' יוצא מן 'נס' אשר הוא הדגל, והכוונה בו שהוא ירומם את הכהנים על ארצו, כאמרו (תהלים ס, ו) נִתְתָּה לִירֵאִיךָ נֵס לְהִתְנוּסָה.

ואחר כך הודיע שהם כהנים ושהוא קראם יהודה מפני שהיו גרים בארץ יהודה, לפיכך אמר וְהוֹשִׁיעַם ה' אֶלֶהֶם בַּיּוֹם הַהוּא כְּצֶאֱן עֲמוּ כִּי אֲבִי נִזְר מִתְּנוּסוֹת עַל אֲדָמָתוֹ, תרגומו ויושיעם ה' אלהיהם בעת ההוא כשאר המוני אומתו בכך שיתן האבנים הטובות שבכתרים גלויים מכל העולם על ארצו. וענין כצאן עמו, כיתר הסבות אשר לא יסאר מהם כי אם מושיע לישראל או מושיעים מידי האויבים. וענין אבני נזר, אותן האבנים הטובות שמתקשטים בהן הכהנים כדבר ה' (שמות כח, כא) וְהָאֲבָנִים תִּהְיֶינָה עַל שְׁמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, ואמר עוד (שם פסוק ט) וְלִקְחָתָּ אֶת שְׁתֵּי אֲבָנֵי שֵׁהָם¹²⁴. ונגזר מתנוסות מן נס שהוא הדגל.

122. מכך נראה שבחלק החסר מקביל רס"ג את עניינם של ישראל בגאולתם למניין כלשהו של הזאות, וגם בכך הוא מבאר את 'כמזרק', ולא רק לעניין פך השמן הנקרא מזרק והספיק שמנו לשמונה ימים. אולי הכוונה למניין ההזאות ביום הכפורים בפנים, שהיו בו 4 סדרים ובכל אחד מהם 8 הזאות אחת למעלה ושבע למטה, סך הכל 36 הזאות כמניין הנרות שמדליקים בכל ימי החנוכה. ולפי זה אין מדובר בהזאות על המזבח. וכן לשון הכתוב 'ומלאו כמזרק כזויות מזבח' שלא אמר 'כזויות מזבח', ושני דימויים יש כאן, האחד כמזרק שלא על המזבח, והשני כזויות המזבח.

123. וזהו פירוש 'ומלאו כמזרק כזויות מזבח'.

124. כעין זה כתב רש"י: "כי אבני נזר – כי הכהנים בני חשמונאים המתפארים באבני נזר בטורי חושן ואפוד יהיו מתנוססים בניסים על אדמתן". ולדעתו 'מתנוססים' אינו מתפרש כרבינו. וכדבר רס"ג כ"כ ראב"ע בפירוש שנמסר בע"פ לחלמיד (מהדורת מקראות גדולות הכתר, מהדורה מקוונת, זכריה שם): "יש מפרשים כי אבני נזר – על מתניה כהן גדול נאמר, בשביל האפוד; כי לשם היו קבועים האבנים, והיו נראים האבנים כמו הנס שיראה על האדמה".

125. שבנזר במקור העברי 'כליל', ואילו בנוסח הארוך: שבכתר, במקור העברי 'תאג'. להעיר מלשון דניאל אלקומסי על אתר שהביא את שניהם: כאבני נזר, גוהר אלכליל וגוהר אלתאג.

ולפי שהיתה פרשת בני חשמונאי אחר פרשת מרדכי ואסתר אחרי קי"ח שנה, כפי שמתבאר בספרי עליה¹²⁶, הוצרכתי לקבוע אותה אחריה. וראיתי להטעימה¹²⁷ ולסמנה כדי שיהיה העיון בה מושלם.

ואמנם פירוש פסוקים אלו פשוט ולא אומר בהם ... ולא יתכן, ולפי שאבכר תוספת [הדרש?] יחד עם הפירוש ושמתים ... אשר היה אפשר. ואולם... מוסרי המסורת...¹²⁸

סיכום

א. מגילת אנטיוכוס המכונה גם מגילת בני חשמונאי ועוד שמות, היא המקור לחובת משתה ושמחה בחנוכה.

ב. הדעות חלוקות אודות זמן חיבורה, החל מהתקופה הסמוכה לחורבן בית שני ועד תקופת הגאונים. יש נוסחאות בכה"ג לפיהן נתחברה ע"י זקני בית שמאי ובית הלל.

ג. רס"ג בספר הגלוי כותב שנוסדה על ידי בני חשמונאי עצמם. אך מכמה דיוקים בלשונויותיו בספר הגלוי ובהקדמתו למגילה זו נראה להוכיח שאין כוונתו שנכתבה כספר על ידם, כי אם רק יסדוה.

ד. עוד נראה להוכיח שעד לזמנו של רס"ג לא נכתבה המגילה כספר, והוא שערכה כספר, ולכן הוסיף לה טעמים קבועים וכיוצא בזה.

ה. במגילת אנטיוכוס יש לשונות ארמיים הדומים לתרגום אונקלוס, ומתאימים לעריכה על פי לשונו, וכן יש בה נוסחאות הלקוחות מהכתובים גם כשאינם מתאימים במקומם, כגון 'בית אלהא דך'. גם היחס לנהרות א"י כנהרות מתאים לתקופת הגאונים.

ו. מדברי רס"ג דנן נראה שפועל את'בת משמעותו כתיבה שאינה חיבור ספר המתפרסם לכל. ומכך נפק"מ גם לעניין כתיבת המשנה שנחלקו החוקרים בדעת רס"ג אימת נכתבה, ויסוד השאלה בבירור מושג את'בת הנ"ל. אכן מבואר מדברי רס"ג בכמה מקומות שכבר נכתבה סמוך לזמנו של רבי, אלא שכתובה זו היא כפי הנראה כתיבה בסגנון מגילת סתרים, הנועדה למחבר וחוגו ולא לפרסום לכל.

126. לא נמצא בשרח רבינו לאסתר חשבון השנים בין מרדכי ואסתר למלכות יון, אך אפשר שכוונתו שהדברים עולים מתוך חשבון שנות מרדכי ואסתר, המפורט שם א, א. וצריך עיון ליישב חשבון השנים עם האמור לעיל שר"ו שנים עמדה מלכות חשמונאי עד חורבן הבית, והרי ימי בית שני היו ת"כ. וצ"ל שהכוונה למנות מסוף מלכות מדי ופרס.

127. בהעתקה הקודמת נוסף בטעות: אפסקהא, היינו חלוקה לפסוקים. אך תיבה זו אינה בכה"י [היא פענוח שגוי של שתי האותיות הפותחות את השורה החדשה, ונכתבו גם בסיום השורה הקודמת], ונמצא שלא הוצרך רס"ג לפסק את המגילה.

128. הדברים כאן קטועים וחבל על דאבדין, אך מתוך מה שנשאר ניכר שהסתמכותו של רס"ג בקביעתו שחנוכה נמנית בין תרי"ג המצוות, אינה על פירוש פשט הפסוקים, שהרי הוא עצמו מתלבט כאן אם זהו פשט הכתובים, ומסיק שהפשט יכול להתפרש גם אחרת. עיקר סמיכתו, כפי הנראה מהמילה ששרדה כאן, היא על המסורת שכללה את היעוד שיבוא יום ובו ינצחו בני לוי את אויביהם, ואת החובה לכבד יום זה, וכלשונו בספר המצוות המובא לעיל.

ז. הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס נכתבה בשתי נוסחאות, ארוכה וקצרה. הארוכה כבר התפרסמה ע"פ כ"י אחד, אך בשיבושים רבים הן בכ"י זה עצמו, הן מחמת חסרון דף שלם בו והן בדילוג הדומות, וגם המעתיקים מכ"י זה לא עשו מלאכתם נאמנה, וכבר הרגיש בזה הרב קאפח שבמקום אחד ניחש שטעו ונמצא שצדק. חלק מהנוסחה הקצרה התפרסם ג"כ ע"פ כ"י אחד. כאן מוהדרים שתיהן ע"פ דקדוק גדול בכה"י ועוד 6 כ"י נוספים.

ח. המגילה נקבעה ע"י רס"ג כספר כדי להרחיק דעת הקראים שכפרו בנס חנוכה. כנגדם מוכיח רס"ג גם מארבעה מקומות בתנ"ך המתייחסים לנס חנוכה העתיד, ולדעתו מטעם זה נמנית חנוכה בין תרי"ג מצוות.

ט. לדעת רס"ג גם הפסוקים שבסוף מגילת אנטיוכוס קדומים הם ולא הוספה מאוחרת.

י. במהדור"ק של כמה חיבוריו נקט רס"ג שדניאל היה נביא, כדעת התנחומא, ובמהדור"ב הדר ונקט שאינו נביא וכדעת הבבלי במגילה.

יא. יון זוהתה ע"י רס"ג כפרנגה שהיא צרפת.

יב. במהדור"ק נקט רס"ג שהיו חמשה שנקראו בשם 'עוץ', וחזר בו וצמצם עוץ שבאויב לבני שער שקדמו לעשיו בארץ אדום, ואת עוץ שבדברי הימים המיוחס לשם - כבן בנו ארם.

יג. לדעת רס"ג, המזרק שימש בבית המקדש גם ליבש, וזהו הטעם שהמזרקות מקדשות לח ויבש (מנחות ח ע"ב, רמב"ם פסוה"מ פ"ג הי"ט), ופך השמן שנמצא במקדש היה מזרק.

יד. רס"ג מפרש 'זויות המזבח' שבזכריה כרמז על ח' נרות חנוכה, כיון שיש במזבח ח' זויות שאינן נוגעות בארץ ועם זאת הן גלויות ולא בגגו של המזבח. הקטע המכיל חידוש זה לא התפרסם עד היום.

טו. רס"ג מגדיר 'זויות' כמקום המתפתל סביב הגבול המתפתל, ומכך נמצא שאם חצי מהזויות נוגע בקרקע או ביסוד המזבח, נחשבת כל הזויות כמיוחסת גם לקרקע, או כשייכת ליסוד.

טז. לדעת רס"ג מצוות חנוכה נמנית בתרי"ג מצוות, ולא משום שמצא שהפסוקים רומזים לנסי חנוכה לפי פשוטם, אלא משום שהמסורת כללה את היעוד שילחמו בני לוי ביונים וינצחום, ואת חובת קביעת יום זה לנס. והוא כגדר הלכה למשה מסיני.